

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU
ANABİLİM DALI

**“STATÜDEN SÖZLEŞMEYE”:
HENRY MAİNE’İN EVRİMCİ HUKUK ANLAYIŞI**

Yüksek Lisans Tezi

Fehmiye Ceren Akçabay

Ankara-2007

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU
ANABİLİM DALI

**“STATÜDEN SÖZLEŞMEYE”:
HENRY MAİNE’İN EVRİMCİ HUKUK ANLAYIŞI**

Yüksek Lisans Tezi

Fehmiye Ceren Akçabay

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Gülriz Uygur

Ankara-2007

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU
ANABİLİM DALI

**“STATÜDEN SÖZLEŞMEYE”:
HENRY MAİNE’İN EVRİMCİ HUKUK ANLAYIŞI**

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Gülriz Uygur

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

.....
.....
.....
.....
.....
.....

.....
.....
.....
.....
.....
.....

Tez Sınavı Tarihi

“STATÜDEN SÖZLEŞMEYE”: HENRY MAİNE’İN EVRİMCİ HUKUK ANLAYIŞI

GİRİŞ.....	1
HENRY MAİNE’İN BİYOGRAFİSİ.....	4

1. BÖLÜM EVRİMCİ DÜŞÜNCE

1.Evrin kavramı.....	5
2. Evrim Düşüncesinin Gelişimi.....	7
2.1. Eski Yunan’da ve Roma’da Evrim Düşüncesi.....	8
2.2. Ortaçağda Evrim Düşüncesi.....	14
2.3. Rönesans ve Reform Dönemlerinde Evrim Düşüncesi.....	17
2.4. On Yedinci Yüzyılda Evrim Düşüncesi.....	19
2.5. Aydınlanma Döneminde Evrim Düşüncesi.....	20
2.5.1. Bernard Fontenelle’in Evrim Düşüncesine Katkısı.....	21
2.5.2. Gottfried Leibniz’in Evrim Düşüncesine Katkısı.....	22
2.5.3. Abbe de Saint-Pierre’in Evrim Düşüncesine Katkısı.....	24
2.5.4. Robert Jacques Turgot’un Evrim Düşüncesine Katkısı.....	26
2.5.5. Marie Jean Condorcet’in Evrim Düşüncesine Katkısı.....	27
2.5.6. Johann Gottfried von Herder’in Evrim Düşüncesine Katkısı.....	29
2.5.7. Immanuel Kant’in Evrim Düşüncesine Katkısı.....	30
2.5.8. Adam Ferguson’un Evrim Düşüncesine Katkısı.....	32
2.6. On Dokuzuncu Yüzyılda Evrim Düşüncesi.....	33

2.6.1. Georg Wilhelm Friedrich Hegel'in Evrim Düşüncesine Katkısı.....	34
2.6.2. Auguste 'un Evrim Düşünceleri.....	37
2.6.3. Herbert Spencer'in Evrimci Düşünceleri.....	42
2.6.4. Emile Durkheim'in Evrimci Düşünceleri.....	45
2.6.5. Lewis Henry Morgan'ın Evrimci Düşünceleri.....	48
2.6.6. Karl Marx ve Friedrich Engels'in Evrimci Düşünce ile İlişkisi.....	51
2.6.7. Ferdinand Toennies'in Evrimci Düşüncesi.....	53
3. Evrimci Düşüncenin Biyolojik Evrim Kuramı ile İlişkisi.....	54
4.Evrimci Düşüncenin Genel Özellikleri ve Henry Maine'in Farkı.....	58
4.1. Evrimci Düşüncenin Genel Özellikleri.....	58
4.2. Maine'in Klasik Evrimci Düşünürlerden Farkı.....	62

2. BÖLÜM HENRY MAINE'İN EVRİMCİ HUKUK ANLAYIŞI

1. Henry Maine'in Çıkış Noktası.....	67
1.1. On Dokuzuncu Yüzyılda İngiltere'de Geçerli Hukuk Teorileri ve Maine'in Eleştirileri.....	67
1.1.1. Faydacı Hukuk Teorisi.....	68
1.1.2. Analitik Hukuk Teorisi.....	70
1.1.3. Toplumsal Sözleşme Teorisi.....	71
1.1.4. Maine'in Bu Teorilere İlişkin Eleştirileri.....	73
1.2. Alman Tarihçi Hukuk Okulunun Maine Üzerindeki Etkisi.....	77
1.2.1. Roma Hukuku ve Almanya.....	77

1.2.2. Tarihçi Hukuk Okulu.....	78
1.2.2.1. Savigny'nin Hukuk Anlayışı.....	79
1.1.2.2. Jhering'in Hukuk Anlayışı.....	81
1.2.3. Almanya'daki Folklorik ve Filolojik Araştırmalar.....	82
1.3. Hindistan Laboratuvarı.....	83
2. Maine'in Metodu.....	85
2.1. Maine'in Metodolojik Kaynakları.....	86
2.2. Maine'in Kullandığı Veriler.....	90
2.3. Maine'in Araştırmalarının Coğrafi Kapsamı.....	94
2.4. Maine'in Farklılıklara Verdiği Önem.....	98
3. Maine'in Hukuk Anlayışı.....	100
3.1. Ataerkil Toplum Teorisi.....	101
3.2. Toplumun Gelişimi.....	103
3.3. Hukukun Gelişimi.....	104
3.3.1. Hukukun Gelişimini Sağlayan Araçlar	107
3.3.1.1. Hukuki Kurgu.....	108
3.3.1.2. Eşitlik.....	110
3.3.1.3. Yasama.....	111
3.3.2. Hukukun Gelişim Yönü.....	112
4. Maine'in Toplum ve Hukuk Görüşlerine İlişkin Eleştiriler.....	122
4.1. Ataerkil Toplum Teorisine İlişkin Eleştiriler.....	122
4.2. Hukukun Gelişim Yönüne İlişkin Eleştiriler.....	128
SONUÇ.....	133
KAYNAKÇA.....	139

GİRİŞ

Toplum ve doğa binlerce yıldır insan aklını meşgul etmektedir. Felsefe insanın çevresinde gördüğü değişimleri açıklamak için öne sürülen fikirlerle doludur. Değişim, “tarihin sonu”nun ilanı ile “büyük anlatılar”a son verilen çağımızda her ne kadar ihmal edilse de, insanın en çok merak duyduğu konulardan biridir. El değmemiş bir doğadan, yapay ve gelişkin bir dış dünyanın kuruluşu, ilginç bir soru olarak her dönem insanlığın karşısına dikilmiştir. Geçmişte bu soruya verilmiş yanıtlar da bugün toplumla uğraşan herkes için anlamlı olabilecek gözlem ve düşünceleri içermektedir.

Tarihin belki en hızlı ve kapsamlı değişimlerinin yaşandığı on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda değişimi açıklama çabası en üst safhadadır. Siyaset ve sanayi alanında yaşanan devrimlerin ortaya çıkardığı yenilikler ile coğrafi keşiflerin gözler önüne serdiği farklılıklar, rüştünü ispatlamaya çalışan toplumsal düşünce için en önemli araştırma konusu olmuştur. On sekizinci yüzyıl tarih felsefecileri ve on dokuzuncu yüzyıl sosyologları değişime bir yön vermek için yaşanan gelişmeleri açıklamaya çalışmışlardır. On dokuzuncu yüzyıl sosyologları daha çok evrimci düşüncenin etkisi altındadır. Sanıldığı gibi Darwin’in biyolojik evrim kuramının bir türevi değil, daha çok felsefenin özellikle tarih felsefesindeki “ilerleme” fikrinin bir devamı olan on dokuzuncu yüzyıl evrim düşüncesi, toplumsal değişime odaklanarak sosyolojinin bağımsız bir bilim olarak ortaya çıkmasında önemli rol oynamıştır.

İlk dönem sosyolojisine damgasını vuran toplumsal gelişme yasalarını bulma arayışı bugün varolan modern dünyanın gelişkin ve karmaşık yapısını açıklamak için yetersiz görünse de, bu, evrimci düşüncenin toplumsal düşünceye önemli katkıları olmadığı anlamına gelmemektedir. Evrimci düşünürler, antropolojik ve tarihi pek çok veriyi sınıflandırarak aydınlatıcı sonuçlara ulaşmışlar, toplumların olası bütün tipolojilerini saptamaya çalışarak da, toplumsal değişim konusundaki bilgilerimize önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Toplum oldukça karmaşık bir yapıdır; bu nedenle ayrıntı ve farklılıkları görmezden gelen genellemeler yerine sistematik araştırmalarla açıklanmalıdır; ama aynı zamanda her toplum uygarlığın devamlılığının bir ürünüdür ve bir bütün olarak ele alınmalıdır. Toplumsal çalışmanın bu iki zıt yüzü, farklılıkları ve ayrıntıları gözardı etmeyen bütüncül bir yaklaşımı gerektirmektedir. Evrimci düşünce bütüncül bir yaklaşıma sahiptir; fakat ilerleme fikrinin bir parçası olarak bünyesinde barındırdığı Avrupa ve insan merkezli bakış açısı, farklılıklara yer vermez. Ancak bu konudaki çalışmalarımıza katkıda bulunabilecek evrimci düşünce içinde yetişen önemli bir düşün adamı vardır.

On dokuncu yüzyıl İngiltere'sinde hukuk alanında ve evrimci düşünce çizgisinde çalışmalar yapan Henry Sumner Maine, karşılaştırmalı ve tarihi metotla, toplumun ve tarihin gelişimine ilişkin bütünsel bir bakış açısı geliştirmeye çabalarken çalışmalarını sadece birbiri ile ilişkili gördüğü toplumlarla sınırlamıştır. Maine'in ortaya koyduğu teoriler, elindeki antropolojik verilerin sınırlılığı nedeniyle

büyük oranda yanlışlanmış olsa da, çalışmaları sosyoloji, antropoloji, hukuk tarihi ve hukuk sosyolojisi gibi pek çok alanda ön açıcı olmuştur.

Çalışmamızda bu açıdan ilk önce evrimci düşünce, ardından da Maine'in toplum ile hukuk hakkındaki görüşleri ve metodu ele alınacaktır. Maine'in özellikle son eserlerinde ortaya koyduğu politik görüşleri, demokrasiyi dışlayan muhafazakar tavrı bu çalışmanın kapsamına sığmayan bir tartışmanın konusudur.

Çalışma iki ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm "Evrimci Düşünce" başlığını taşımaktadır. Burada evrim kavramı, evrim düşüncesinin gelişimi, evrim düşüncesinin biyolojik evrim kuramı ile ilişkisi, evrimci düşüncenin genel özellikleri ve Maine'in bu konulara ilişkin görüşlerindeki farklılıklar tartışılacaktır. Araştırmamızda görüldüğü üzere felsefe tarihinde değişimi açıklamak için gelişme, ilerleme, evrim terimleri birarada kullanılmıştır. Biz çalışmada düzen sağlamak için başlıklandırma yaparken sadece evrim terimini kullanmayı tercih ettik. İkinci bölüm "Henry Maine'in Hukuk Anlayışı" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde, Maine'in düşüncelerini oluştururken yola çıktığı nokta, Maine'in çalışmalarında kullandığı metot, hukuk anlayışı, Maine'in toplum ve hukuka yönelik görüşlerine ilişkin eleştiriler ve Maine'in evrimci düşünce ile ilişkisi tartışılmaya çalışılacaktır.

HENRY MAINE'İN BİYOGRAFİSİ

Tam adı Sir Henry James Sumner Maine (1822-1888) olan İngiliz hukukçu, hukuk tarihçisi ve siyasal düşünür. Maine, Christ's Hospital ve Cambridge'deki Pembroke College'de öğrenim görerek, 1847'de Cambridge'de Medeni Hukuk kürsüsünde Profesör, 1852'de Inns of Court'ta Roma Hukuku kürsüsünde okutman olmuştur. Saturday Review'de imzasız makalelerle yazın hayatına başlayan Maine, en ünlü eseri *Ancient Law: its Connection with the Early History of Society and its Relation to Modern Ideas*'ı (Eski Yasa: Toplumun Erken Tarihi ile Bağlantısı ve Çağdaş Tasarımlarla İlişkisi) 1861'de yayınlamıştır. Bu eseri O'na büyük bir akademik saygınlık yanında, 1862'de Hindistan Danışma Kurulu hukuk üyeliğine atanma fırsatı kazandırmıştır. Yedi sene Hindistan'da görev yaptıktan sonra İngiltere'ye dönen Maine, önce Oxford ardından Cambridge Trinity Hall'da çalışmıştır.

Maine'in daha sonraki eserleri şunlardır: *Village Communities in East and West* (1871, Doğu'da ve Batı'da Köy Cemaatleri), *The Early History of the Property of Married Woman* (1871, Evli Kadının Mülkiyetinin Erken Tarihi), *The Early History of Institutions* (1875, Kurumların Erken Tarihi), *The Effects of Observation of India on Modern European Thought* (1875, Hindistan Üzerine Gözlemlerin Çağdaş Avrupa Düşüncesine Etkileri), *Early Law and Custom* (1883, İlk Hukuk ve Töre), *Popular Government, Four Essays* (1885, Popüler Hükümet, Dört Makale) ve *International Law* (1888, Uluslararası Hukuk)¹.

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. George Feaver, **From Status to Contract, A Biography of Sir Henry Maine 1822–1888**, Longman, Green & Co Ltd, London, 1969.

EVİRİMCİ DÜŞÜNCE

1.Evrım Kavramı

Evrım bir şeyin değişim ve gelişimler dizisi ve derece derece gerçekleşen bir değişim süreci içinde daha karmaşık, daha farklı bir organizma ya da organizasyona doğru gelişmesi ve dönüşmesidir². Evrım, genel olarak değişim ve süreklilik olarak tanımlanabilir. Evrımde çok büyük nitelikli sıçramaları da içine alan, dümdüz olamayan ancak aralıksız ve kesintisiz bir akış söz konusudur. Bu akış içerisinde değişim ve süreklilik birbirini tamamlamaktadır³. Etimolojik olarak incelediğimizde, evrım terimi Türkçe’de üstesinden gelmek ve bir şeyin altını üstüne getirmek anlamlarını veren *evirmek* mastarından türetilmiştir. Fransızca, İngilizce ve Almanca gibi Batı dillerindeki karşılığı olan *evolution* terimi ise Hint-Avrupa dil grubunun, yuvarlanmak ve tomar haline koymak anlamlarını veren *wel* kökünden türemiştir⁴.

Evrım düşüncesi sanıldığı gibi aksine Charles Darwin ile ortaya çıkmamıştır⁵. Düşünce tarihi boyunca insan-doğa ve insan-insan ilişkisi gözlemlenmiş, bu ilişkilerin geçirdiği değişmeler açıklanmaya çalışılmıştır⁶. Bu konuda ortaya konulan

² Ahmet Cevizci, **Felsefe Sözlüğü**, Ekin Yayınları, Ankara, 1997, s. 263.

³ Yaman Örs, “Evrım Kavramının Düşündürdükleri, Bilimin İşlevini Bir Başka Etkinlik Sürdürebilir mi?”, **Bilim Teknik**, Cilt 19, sayı 226, TÜBİTAK Yayınları, Ankara, 1986, s. 23.

⁴ Orhan Hançerlioğlu, **Felsefe Sözlüğü**, Varlık Yayınevi, İstanbul, 1967, s. 112.

⁵ Claude Levi-Strauss, **İrk, Tarih, Kültür**, Çeviren: Haldun Bayrı, Reha Erdem, Arzu Oyacıoğlu, Işık Ergüden, Metis Yayınları, İstanbul, 1994, s.28-29; Robert Nisbet, “The Theory of Social Evolution”; **A Reader in Sociology**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, tarihsiz, İstanbul, s.106; Cemal Yıldırım, **Evrım Kuramı ve Bağnazlık**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1989, s. 19.

⁶ İnsan-insan ve insan-doğa ilişkisini açıklamaya çalışan geniş bir yazın bulunmaktadır. Toplumsal değişim kuramları adıyla anılan bu düşünceleri incelemek için çeşitli tasnifler ortaya konmuştur. Bkz. Emre Kongar, **Toplumsal Değişim Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1981; Özer Ozankaya, **Toplumbilimine Giriş**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Yayınları, Ankara, 1975; Richard Appelbaum, **Toplumsal Değişim Kuramları**, Çeviren: Türker Alkan, İş Bankası ve Kültür Yayınları, Ankara, tarihsiz, vb. Appelbaum’un tasnifi toplumsal değişim kuramlarının sosyolojik ve antropolojik düşünce tarihindeki egemenlik süreçlerine ilişkin bir sıralama olduğu için özellikle öğreticidir. Richard Appelbaum toplumsal değişim kuramlarını; evrımci kuram, dengeci kuram, çatışmacı kuram, yükseliş ve çöküş kuramları olarak dört ana başlık altında incelemektedir.

görüşlerden biri “evrimcilik” olarak da anılan ve on dokuzuncu yüzyıla damgasını vuran evrimci düşüncedir. Çoğu zaman ilerlemeye duyulan inançla birlikte ortaya çıkan bu düşünceye göre evren ve yaşam, tüm boyutlarıyla doğal bir gelişme sürecinin ürünüdür⁷.

Eski Yunan’dan itibaren filozofların üzerinde en çok durduğu konulardan biri olan toplum ve doğanın değişimi, özellikle on sekizinci yüzyılda tarih felsefesinin ortaya çıkması ile birlikte “ilerleme” olarak anılmaya başlanmıştır⁸. Görünüşte basit bir kavram olan ilerleme modern bir üründür⁹. On yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda özellikle sanayi ve siyasette yaşanan hızlı dönüşümler uygarlığın ilerlediğine dair bir değer yargısı oluşturmuştur¹⁰. On dokuzuncu yüzyılda hızlanarak süren toplumsal değişimler o tarihe kadar felsefe içinde süren tartışmaların ayrıntılı bir şekilde incelenmesini gerektirmiştir. Sosyoloji böylece felsefeden ayrılarak bağımsız bir bilim dalı haline gelmiştir¹¹. Sosyolojinin ortaya çıktığı dönemde biyoloji biliminde devrim yaratan evrim teorisinin etkisiyle, yaşanan değişimler daha çok evrim olarak adlandırılmıştır¹². Bu nedenle “evrimciler” olarak da anılan on dokuzuncu yüzyıl sosyal bilimcilerinin çalışmalarının ardında, aslında uzun bir düşünce tarihi vardır. Evrimci düşünürler özellikle tarih felsefesinin ortaya çıkardığı ilerleme düşüncesi ile bağlantılıdır¹³. Charles Darwin ve onun Evrim Kuramı olarak da anılan doğal

Appelbaum’un tasnifi özellikle Wilbert E. Moore ve Neil J. Smelser gibi yazarların geliştirdiği toplumsal değişim kuramları sınıflandırmalarının uzantısıdır. Bkz. Appelbaum, s. 98.

⁷ Cevizci, s. 263.

⁸ Kenneth Bock, “İlerleme, Gelişme, Evrim Kuramları”, **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi**, Çeviren: Aydın Uğur, Der. Tom Bottomore ve Robert Nisbet, Verso Yayınları, Ankara, 1990, s.54-55.

⁹ John Bagnel Bury, **The Idea of Progress: An Inquiry into Its Origin and Growth**, s.3b (www.gutenberg.org internet adresinden 18.05.2007 tarihinde alınmıştır).

¹⁰ Bock, s. 53-91.

¹¹ Abdullah Dinçkol, **Sosyolojiye Giriş**, Der Yayınları, İstanbul, 2001, s.18.

¹² Tom Bottomore, **Toplumbilim**, Çeviren: Ünsal Oskay, Der Yayınları, İstanbul, 2000, s. 4.

¹³ Bottomore, s. 47,318.

seçilim, türlerin kökeni ve insanın türeyişi ile ilgili görüşleri sanıldığı gibi aksine sosyal bilimler alanını neredeyse sadece terminolojik açıdan etkilemiştir¹⁴.

Aslında Darwin kendisinden sonra gelenlere bıraktığından çok daha fazlasını kendisinden önce gelenlerden almıştır. Başarısını da, özellikle toplumsal anlamda ilerleme üzerinde duran evrimci düşünürlere borçludur¹⁵. Evrim düşüncesi biyolojiden değil toplum düşüncesinden üremiştir. Geliştirilen biyolojik evrim kuramları evrime daha kesin bir anlam vererek, gelişmiş bir evrimci yaklaşım ortaya koymuştur¹⁶.

2. Evrim Düşüncesinin Gelişimi

Evrimci düşüncenin uzun bir tarihe yayılan gelişiminde evrim kavramı ilerleme, gelişme gibi kavramlarla zaman zaman yer değiştirilerek kullanılacak kadar iç içe geçmişir¹⁷. Bu kavramlar bazen karıştırılmış bazen de tek bir kavrammış gibi kullanılmış ya da farklı kavramları ifade eden ama aralarında mantıksal bir ilişki olan terimlermiş gibi ele alınmışlardır¹⁸. İlerleme, gelişme ve evrim kavramlarını birbirinden ayırmak için çabalar olsa da, sosyal bilimler alanında henüz böyle bir ayırım söz konusu değildir¹⁹. Bu ayırımın gerçekleştiği varsayımı, alanda pek çok karışıklığı beraberinde getirmektedir. Örneğin evrim, toplumsal değişimin bir türü ve değer yargısı taşımayan nesnel bir kavram olarak; gelişme, farklı bir oluş olarak;

¹⁴ Bock, s. 54-55, 84-86.

¹⁵ Hatta çeşitli çevreler tarafından öncüllerine olan borcundan söz etmediği için eleştirilen Darwin, *Türlerin Kökeni* adlı ünlü eserinin altıncı baskısının girişine bir ek yaparak, sınırlı da olsa etkilendiği evrimci düşünürlere yer vermiştir. Bkz. Charles Darwin, **Darwin Kuramı**, Çeviren:Cem Taylan, Pan Yayıncılık, İstanbul, 2000, s.61.; Bock, s. 85.

¹⁶ Antony Giddens, **Toplumun Kuruluşu**, Çev: Hüseyin Özel, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999, s. 298.

¹⁷ Robert Nisbet, s. 105.

¹⁸ Bottomore, s. 313.

¹⁹ Bock, s. 53.

ilerleme ise değer yargısı içeren ya da belli bir ölçüt ve hedefe doğru değişmeyi öngören bir terim olarak tanımlanmaktadır²⁰. Bu farklı tanımlardan hareketle evrimci kuramın kökenine ilişkin hiçbir bilgiye yer verilmemektedir. Oysa Maine'in de dahil olduğu evrimci kuramın, on dokuzuncu yüzyıla egemen olmasının ve günümüz sosyal bilimlerinde özellikle antropoloji ve sosyolojide hala izlerine rastlanmasının nedeni, gerisinde yatan uzun felsefi geçmiştir²¹.

2.1. Eski Yunan ve Roma'da Evrim Düşüncesi

Evrime ilişkin ilk düşünceler Aydınlanma Çağı'ndan çok önce eski Yunan'da ortaya atılmıştır. Eski Yunan'da doğa düzenli bir oluşum olarak algılanmaktadır. İnsani-toplumsal yaşam da doğal yaşamın bir uzantısı olarak genel bir düzene sahiptir. Ama doğal süreçlerden oluşan bu düzen döngüsel; yani insanların ve toplumların geçmiş ve geleceklerine ilişkin algıları sürekliliği olmayan, kesik, birbirinden kopuk halkalara benzemektedir²².

Eski Yunan'ın erken dönem filozoflarının en önemli tartışması, evrenin hammaddesinin ne veya neler olduğu meselesidir. Bilinen ilk felsefeci olan Thales ve öğrencisi Anaksimander yaşamsal öneminden hareketle evrenin temel hammaddesinin su olduğunu savunmuşlardır²³. Evrendeki canlı-cansız tüm varlıklar suyun değişime uğramasıyla ortaya çıkmıştır. Anaksimander'in öğrencisi Anaksimenes'e göre ise

²⁰ Kongar, s. 56.

²¹ Bock, s. 54.

²² Doğan Özlem, **Tarih Felsefesi**, Anahtar Kitaplar, İstanbul, 1994, s. 19–20.

²³ Thales biyoloji ve canlılar dünyası ile pek ilgilenmemiştir; fakat onun öğrencisi Anaksimander canlılar dünyasıyla ilgilenerek, canlı varlıkların çıkış noktasının su olduğunu, insan ve tüm hayvanların başlangıçta balık olduğunu ve çevreye uyum süreci içinde dönüştüğünü belirtmiştir. Anaksimander'in düşünceleri evrim kuramının erken dönem formüleştirelmesi olarak kabul edilmektedir. Bkz. Frank Thilly, **Felsefe Tarihi**, Cilt I, Çev: İbrahim Şener, Sistem Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 43–46.

evrenin temel maddesi su ile ateş arasında bir orta nokta olan havadır ve tüm değişimler sonsuz bir devinimden kaynaklanmaktadır²⁴. Aynı dönemin bir başka düşünürü Herakleitos, Darwin'in 2500 yıl sonra oluşturduğu doğal seleksiyon düşüncesini öncelercesine canlılar arasında süren çatışmadan söz etmiştir²⁵. Karşıtların savaşı, varlık ya da oluşun tek ve en önemli koşuludur.²⁶Empedokles'e göre ise nesnelere kökenini dört öge oluşturur. Bunlar; toprak, hava, ateş ve sudur. Yaşam toprakta başlar; ilk olarak bitkiler daha sonra hayvanların değişik parçaları, gözler, başlar oluşur ve nihayet bu parçaların birleşmesi ile biçimsiz yaratıklar oluşur; bu yaratıklar, yaşama ayak uyduruncaya kadar değişir ve sonuçta bilinen hallerini alır²⁷.

Günümüz bilimi üzerinde etkisini hala hissettiren eski Yunan'daki Atomcu görüşün kurucuları Leukippos ve Demokritos, evrenin atomlar ve onların içinde hareket ettiği boş uzaydan oluştuğu görüşündedir. Leukippos'a göre atomlar maddenin en küçük bölünemez parçacıklarıdır²⁸. Tek ve aynı olan atomlar sadece biçimleri, konumları ve düzenleri bakımından değişkenlik gösterir; bu da farklı farklı nesnelere oluşturulmasını sağlar²⁹. Demokritos, doğada olup biten her şeyi zorunluluğa dayandırır. İnsanların ortaya çıkışı konusunda da aynı nedensellikten bahsetmiş, insanların zanaatlarda ilerleyerek zamanla o günkü duruma geldiklerini

²⁴ Thilly, s. 46.

²⁵ Yıldırım, s. 20.

²⁶ Cevizci, s. 329.

²⁷ Empedokles'in yaklaşımının modern anlamda evrimci kuramdan farkı, gelişmeyi daha basit formların sürekli bir ayrımlaşması olarak değil, başka cinsten formların birbirleriyle birleşmesi olarak görmesidir. Bkz. Thilly, s. 63–64 ve Friedrich Albert Lange, **Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi I**, Çev: Ahmet Arslan, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1998, s. 52.

²⁸ Cevizci, s. 70–71.

²⁹ Wilhelm Capelle, **Sokrates'ten Önce Felsefe**, Cilt II, Çeviren: Oğuz Özügül, Kabalcı Yayınevi, 1995, İstanbul, s. 45.

ileri sürmüştür³⁰. Demokritos canlıların tarihi ile evrenin tarihinin birbirinden ayrılamayacağını söyleyerek, evrimin aşağı düzeyden yukarı düzeye doğru olduğunu belirtmiştir.

Demokritos'un "toplumsal atomizm" savına göre insan bedeninin fiziksel atomlardan oluşmasına benzer şekilde, toplum da bireysel-insan atomlarından oluşan özgün bir yapıdadır. Demokritos; insanların başlangıçta hayvanlar gibi düzensiz, amaçsız dolaştıklarını, bitkilerle beslendiği vahşi bir dönemin ardından gereksinmelerinin artışı ve doğal koşulların zorlamasıyla daha yoğun şekilde bir araya gelerek varoluş savaşı verdiklerini, bu sayede büyük yeteneklere sahip olup güçlendiklerini söylemiştir. Demokritos böylece insan toplumlarının gelişimi açısından, iki bin beş yüz yıl sonra Darwin tarafından öne sürülecek varoluş savaşımı ve doğal seçim kuramına yaklaşmıştır³¹.

Özgürlük ve bireyselliğin ön plana çıktığı Sofistler çağında varoluşun ortaya çıkış nedenleri yanında, toplumsal ve politik geleneklerin üzerine de eğilinilmiştir³². Dönemin ünlü düşünürlerinden Thukydides'in toplum üzerine düşünceleri, çarpıcı şekilde on sekizinci yüzyıl düşüncelerine benzer. Thukydides doğada hep aynı yönde gelişen toplum ya da kültür diye adlandırılabilir bir şeyin olduğu, bazen çeşitli engellerin ya da güçlüklerin bu doğal süreci değiştirdiğini, bu nedenle gelişmenin

³⁰ Alaeddin Şenel, **Eski Yunan'da Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Yayınları, Ankara, 1971, s. 319.

³¹ Serol Teber, **İlk Toplumların Gelişimleri**, Say Dağıtım, İstanbul, 1985, s. 13–14.

³² Özgürce sorgulama ruhunun egemen olmasıyla birlikte Eski Yunan'da, on sekizinci yüzyıl Aydınlanma çağına şaşırtıcı derecede benzeyen bir Yunan Aydınlanma dönemi yaşanmıştır. Bu döneme Sofistler çağı olarak anılmaktadır. Döneme adını veren Sofistler Yunanistan'ı dolaraşak genç insanlara düşünme ve konuşma sanatını öğreten ve felsefenin yaygınlaşmasını sağlayan eğitimcilerdir. Thilly, s. 74–75.

çeşitli evrelerinde insanlara rastlanabildiğini düşünmektedir³³. Thukydides eski Yunan'ın erken tarihi üzerine veri bulamadığı için, Atina'nın eski işleyişini betimlemek üzere kendi döneminin “barbar”larına³⁴ başvurmuştur³⁵. Thukydides'in kullandığı bu araştırma yöntemi on dokuzuncu yüzyılda toplumsal araştırmaların temel yöntemi haline gelecektir.³⁶

Sofistler çağının ardından bütüncül bir bakış açısı geliştirerek felsefeye yeni bir yön veren Platon ise doğanın varlığını, idea olarak adlandırdığı akıl yoluyla anlaşılabilen şeylerin en yüksek ilkesine bağlar³⁷. Kalıcı bir gerçeklik olan idea, nesnelere etkileyerek geçici ve görüntüden ibaret bir evren meydana getirmiştir³⁸. Evren devrim sonucu değişir, idea ile uyumu sağlar³⁹. Platon felsefeyi fiziksel dünyadan, akıl ile kavranan idealar dünyasına çekip, kendisinden önce gelen filozofların evrenin oluşum ve değişimine ilişkin materyalist düşüncelerini uzun süre rafa kaldırırsa da, değişmeye verdiği önem ve toplumla organizma arasında kurduğu analogiyle, ilerleme düşüncesinin sürekliliğini sağlamıştır⁴⁰.

Platon ünlü eseri *Devlet*'de öğretmeni Sokrates'in ağzından toplumun oluşumunu açıklamaktadır. Platon'a göre toplum insanların kendi kendilerine

³³ Bock, s. 60.

³⁴ Eski Yunanda; Yunanlılar kendilerine Helenler, anlamadıkları başka dilleri konuşanlara “Barbarlar” (Barbaraphos) demektedir. Aynı zamanda barbar sözcüğü Yunan, Roma, Ortaçağ Hıristiyanlığı, Rönesans İtalyası ya da Çin gibi uygar kabul edilen çevreler dışında kalan halkları temsil etmekte ve bu anlamda olumsuz bir değer yargısı da barındırmaktadır. Alaeddin Şenel, **İlkel Topluluktan Uygur Topluma**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Yayınları, Ankara, 1982, s. 8-9.

³⁵ Thukydides, döneminin barbar topluluklarına bakarak Yunanistan'da erken tarihlerde korsanlık ve silah taşımanın yaygın olduğunu ileri sürmektedir. Thukydides'e göre Yunanistan'ın bazı yörelerinde insanların hala eskiden olduğu gibi yaşamaları, buna benzer bir yaşamın, bir zamanlar herkes tarafından paylaşıldığının göstergesidir. Bkz.Bock, s. 60.

³⁶ Alaeddin Şenel, **İlkel**, s. 28-29.

³⁷ Thilly, s. 106.

³⁸ Haçerlioğlu, s. 397.

³⁹ Thilly, s. 106-107.

⁴⁰ Bock, s. 70-71.

yetememeleri ve ihtiyaçlarını karşılayabilmek için başkalarının yardım ve işbirliğine gerek duymaları sonucu ortaya çıkmıştır. Platon; “toplum tek bir insandan daha büyük bir şeydir” derken, insan ile toplum ve devlet arasında bir paralellik kurar ki bu görüş organizmacı bir düşüncedir. Nasıl ki insan vücudundaki uyum her organın kendi görevini yapması ile sağlanırsa, devlet içinde de uyum ve adalet her sınıfın kendi yerinde kalması ve görevini yapması ile sağlanır⁴¹.

Evrım düşüncesinin kökenini göstermek açısından en önemli örneklerden biri de Aristoteles’in görüşleridir⁴². Aristoteles, Platon’u fiziksel dünyayı akılsal dünyadan fazlasıyla ayırmakla eleştirir. Platon varlığın değişmez yanlarını aramak için yola çıkmasına ve değişimden kaçmak için kalıcı ideaya varmasına karşın, Aristoteles, oluş ve değişmeye önem verir⁴³. Aristoteles, kendisinden önceki Yunan düşüncesine de dayanarak doğayı araştırma nesnesi olarak almış ve onu “devinim ve değişme ilkesi” olarak tanımlamıştır. Aristoteles’e göre bütün bu doğal değişmeler amaçsaldır. Nesnelere, kendilerinde varolan potansiyel güce ve doğalarında varolan değişim imkanlarına göre değişirler⁴⁴. Her değişme başka bir form ya da hale ulaşma yönünde kaydedilen bir çabadır⁴⁵.

Aristoteles toplumların evrimi tartışmasında devlete ağırlık vermiştir⁴⁶. Platon gibi Aristoteles göre de toplumun ve devletin kökeninin doğa içindedir. Ortaklık gibi kent devletinin de doğadan kaynaklı olduğunu ileri sürmektedir. Thukydides gibi, Yunan halklarının tarihini anlatmak için kendi dönemindeki barbar kurumlara

⁴¹ Eflatun, **Devlet**, Çeviren: Sabahattin Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1980, s. 59-60.

⁴² Bock, s. 57.

⁴³ Ahmet Arslan, **Felsefeye Giriş**, Vadi Yayınları, Ankara, 1994, s. 81.

⁴⁴ Aristoteles, **Fizik**, Yapı Kredi Yayınları, Çeviren: Saffet Babür, İstanbul, 2001, s. 49-89.

⁴⁵ Cevizci, s. 63-64.

⁴⁶ Teber, s. 14.

değinen Aristoteles'e göre, doğadaki diğer şeyler gibi devlet de belli aşamalardan geçer⁴⁷. İlk doğal birlik ailedir, aileye diğer evlerin eklenmesiyle köyler ortaya çıkar. Toplumların evriminin daha ileri aşamalarında çeşitli köylerden oluşan kent devletleri ortaya çıkar ve toplumsal gelişme tamamlanır. İnsan yaşantısının gereği olarak, toplulukların belli bir düzen içinde yaşaması için bir kurum olarak devlet ortaya çıkmaktadır⁴⁸.

Roma İmparatorluğu döneminde de Yunan düşüncesi ağırlığını korumuştur. Romalılar Yunan mirasının basit bir sürdürücüsü olmamıştır. Kendilerinden önceki tüm antikçağı Latin kültürü çerçevesinde değiştirerek işlemişlerdir⁴⁹. Bu konuda en iyi örnek Romalı ozan Lucretius'tur⁵⁰. Lucretius insanların mutlu olmalarını engelleyen toplumsal sıkıntıların tarihsel değişim ve dönüşümlerden kaynaklı olduğunu düşünmektedir⁵¹. Lucretius insan toplumlarının geçirdikleri evreleri, insanların kullandıkları aletlere göre sınıflandırmıştır. İnsanlar ilk dönemlerde alet olarak ellerini, dişlerini, tırnaklarını, doğada buldukları taş ve sopaları kullanmışlar, bu devinim içinde evrimleşerek ateşi ve alet yapmak için madenleri kullanmaya başlamışlardır. Lucretius'a göre ilk toplumsal birim ailedir; ailelerin birleşmesiyle daha büyük toplumsal birimler oluşmuştur⁵².

⁴⁷ Aristoteles'e göre, "Barbarlar doğal kişilikleri gereği Yunanlılardan (ve Asyalılar, Avrupalılardan) daha köle ruhlu oldukları için", bir krallık türü olan "barbar monaşisi" ile yönetilmektedirler. Aristoteles, **Politika**, Remzi Kitabevi, Çeviren: Mete Tunçay, İstanbul, 1993, s.97.

⁴⁸ Aristoteles, **Politika**, s.7-10.

⁴⁹ Afşar Timuçin, **Düşünce Tarihi**, Cilt II, Bulut Yayınları, İstanbul, 2000, s. 10-11.

⁵⁰ Şenel, **İlkel**, s. 10.

⁵¹ Lucretius, *DE RERUM NATURA* (Olguların Doğası Üzerine) adlı şiirinde insanların tarih içinde sürdürdükleri yaşam savaşını anlatmış, toplumsal biçimlenmeleri ve bedensel gelişmeleri tarihsel gelişmenin temeline koymuştur. Bkz. Thilly, s. 144.

⁵² Teber, s. 15-16.

2.2. Ortaçağda Evrim Düşüncesi

Ortaçağ Avrupası'na hakim olan skolastik felsefe⁵³ eski Yunan-Roma felsefesinin çöküşüne neden olmuştur.⁵⁴ Eski Ahit'in "Tekvin" kitabında anlatılan yaratılış öyküsü⁵⁵, dinin düşünce üzerindeki hakimiyetinden ötürü, yaşam biçimlerine ilişkin evrim kuramının da gelişmesine engel oluşturmuştur⁵⁶.

Felsefeyi dinin hizmetinde gören skolastik felsefe, düşünce alanına hakim olmaya başlayınca kadarki dönemde ise Aydınlanma düşünürlerinin toplumsal değişime bakışını belirleyecek derecede önemli bir tarih felsefesi oluşmuştur⁵⁷. Erken dönem Hıristiyan düşüncesinin en önemli düşünürü kabul edilen Aziz Augustine'in Yunan-Roma felsefesini Hıristiyanlıkla birleştirerek ortaya çıkardığı bu tarih felsefesi, doğanın kapsamı içinde dönemsel ve tarihsel oluşum ile tarihin amacını ortaya koymuştur. Augustine'e göre tarihsel oluşum amaçsaldır ve Tanrı tarafından önceden belirlenen bir yöne hareket etmektedir. Tarihin bütünü Tanrı tarafından önceden belirlenmiştir⁵⁸. Augustine bütün tek Tanrılı dinlerde varolan

⁵³ Ortaçağ felsefesine skolastik felsefe adı verilir. Bu adın verilme nedeni, felsefi-tarımsal bir kültür olan "skolastik" in okullarda (scholae), manastırlarda, saray okullarında öğretilmesidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Betül Çotuksöken, Saffet Babür, **Ortaçağda Felsefe**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1993, s. 15.

⁵⁴ Çotuksöken, Babür, s. 16–18.

⁵⁵ Düşünsel gelişme dinsel içeriği felsefeleştirme şeklinde olmuştur⁵⁵. Hıristiyan inancına göre yer ve gök, her cinsten canlı varlık ve hepsine hakim olması için insan, yedi gün içinde Tanrı tarafından yaratılmıştır. Bkz. **Kitabı Mukaddes**, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul, 2001, s.1–2.

⁵⁶ Şenel, İlkel..., s. 9-10.

⁵⁷ Hıristiyanlığın düşünce dünyasına egemen olması sayesinde, geleceğe yönelik bir beklenti ve geçmişini öğrenme isteği anlamında, "tarih bilinci"nin Batı düşüncesine girmesine neden olmuştur. Özellikle Augustine'in ortaya koyduğu tarih felsefesi daha sonra özellikle on dokuzuncu yüzyıl düşünürlerini etkilemiştir. Bundan sonrasında, Adem'den başlayan insan soyunun birliği tek seferlik bir süreci kapsayan, kendi içinde sürekliliği ve gelişimi olan çizgisel tarih anlayışı ile birleşerek, tarihe bir dünya tarihi olarak bakılmasına neden olmuştur. Augustine'den etkilenen Aydınlanma düşünürlerinde de araştırmanın biçimi ve ilerleme anlayışı değişmeyecek, tarihin gerisindeki harekete geçirici güç coğrafi çevre, insan doğası, Ruh veya Geist ya da ekonomik etken gibi çeşitli biçimlere bürünecektir. Bkz. Özlem, s. 24 ve Bock, s. 60.

⁵⁸ Thilly, s.183–184 ve 203.

ahiret inancını yorumlayarak, yaratılıştan kıyamete kadar sürecek çizgisel bir tarih anlayışı ortaya çıkarmıştır⁵⁹.

Tarihin amacı “Tanrı’nın Kenti”nin⁶⁰ gerçekleşmesi, insanlığın seçilmiş bir bölümünde iyiliğin egemen olmasıdır. Tanrı’ya Augustine’in bakışı, aslında başlangıca içkin olan amaçsal bir sona yönelen aşamalı, sürekli, amaçsal ve ilerleyen değişmeyi inceleme alanı olarak gören Aristotelesçi yaklaşımdır⁶¹; ama Augustine antikçağın döngüsel tarih anlayışını yıkıp, yerine çizgisel tarih anlayışını koymuştur⁶².

Doğuda ise İslam tarihçisi ve düşünürü İbni Haldun, ünlü eseri *Mukaddime*’de, tarihi deney ve gözleme dayanan, toplumun geçirdiği değişim ve dönemleri inceleyen bir bilim olarak tanımlamıştır⁶³. İbni Haldun *Mukaddime*’de, modern tarih filozoflarının ve sosyologlarının görüşlerine yaklaşan görüşler ileri sürmektedir.⁶⁴

İslamiyet, diğer tek tanrılı dinler gibi çizgisel bir tarih anlayışına dayanmasına rağmen, İbni Haldun toplumu tıpkı eski Yunan düşünürleri gibi doğal bir varlık gibi ele almış ve toplumun yaşadığı aşamaları döngüsel bir süreç olarak

⁵⁹ Özlem, s. 20–24.

⁶⁰ Tanrı’nın Kenti (De Civitate Dei), aynı zamanda Augustine’in hem felsefi hem de tanrıbilimsel düşüncelerinin yer aldığı en önemli eserlerinden biridir. Bkz. Çotuksöken, Babür, s.49.

⁶¹ Bock, s. 60.

⁶² Özlem, s. 23.

⁶³ Cevizci , s. 348.

⁶⁴ Eserlerinin Arapça’dan Latince’ye geç çevrilmesi nedeniyle, İbni Haldun’un düşünceleri Avrupa’ya on dokuzuncu yüzyıl ortaları gibi oldukça geç bir tarihte girmiştir. İbni Haldun’un *Mukaddime*’si, kısmen de olsa ilk kez on sekizinci yüzyılda Osmanlıca’ya çevrilmiştir. Fakat bu daha çok onun İslam tarihi konusundaki çalışmalarına yönelik bir ilgidir. *Mukaddime*’nin ilk tam çevirisi ise Baronde Slane (1862–1886) tarafından yapılmıştır. İbni Haldun layık olduğu ilgiye ancak on dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru ulaşabilmiştir. Bkz. Özlem, s.33.

betimlemiştir⁶⁵. İbni Haldun'a göre toplumlar başlıca iki model etrafında organize olurlar: Göçebe toplumlar ve yerleşik toplumlar. Göçebe toplumda aile, akrabalık ve aşiret bağları, bireysel ilişkiler çok kuvvetlidir. Bu toplumlarda manevi bağlar ve dayanışma son derece canlıdır. Grup bilinci ve dayanışma sayesinde çok güçlü bir toplum olan bu ilkel birlikler, uygarlık yolunda mesafe alabilmek için yerleşik düzene geçmek zorundadırlar.

Yerleşik toplum, göçebe toplumların askeri güçleri ve organizasyon üstünlükleriyle daha yüksek uygarlık merkezleri olan şehirleri ele geçirerek, onların birikimlerinden yararlanması ile oluşur. Büyümeleri ve güçlü bir devlet haline gelmeleri, şehirleşme ile mümkündür. İbni Haldun'a göre devlet ile toplum birbirinden ayrılmaz ve devletin çözülmesi, toplumun çözülmesini beraberinde getirir. O'na göre, devlet hayatı insanların hayatlarına benzer; yani devletler de doğar, büyür, olgunlaşır, yaşlanır ve ölürler⁶⁶.

İbni Haldun, doğanın sebep-sonuç ilişkisine dayanan karşılıklı ilişkilerle kademeli bir şekilde ilerlediği görüşündedir. Karmaşık unsurlardan oluşan maddeler gelişim ve oluşumlarını giderek üst aşamalara vardırırlar. Bitkilerin üst aşamasını hayvanlar, hayvanların üst aşamasını insanlar oluşturur. Yukarı aşmaya geçiş uygun bir oluş evresi gerektirir. Daha yüksek aşama olan insana, sezgi ve kavrayışları bulunan fakat düşünce ve fikir aşamasına varamamış maymunlardan ulaşılmıştır. Ama insanın hayvandan farkı sadece düşünme yeteneği ile sınırlı değildir. İnsan geçinme işini üretir, bu konuda diğer insanlarla yardımlaşarak toplum halinde yaşar. Görüldüğü gibi İbni Haldun, her kadar daha çok tarih felsefecisi olarak kabul edilse

⁶⁵ Özlem, s. 28-31..

⁶⁶ Ülker Gürkan, **Hukuk Sosyolojisine Giriş**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1989, s.85-93

de çağdaşlarına oranla oldukça bilimseldir. Hatta yakın geçmişte evrimin sadece zaman boyutunda değişim olarak görüldüğü düşünülürken, tarif ettiği birikim- zıplama aşamaları saptamasıyla, sezgi düzeyinde de olsa, niceliksel ve birikimsel evrim ile niteliksel değişimi birbirinden ayırarak, günümüz evrim kuramlarına yaklaşmıştır⁶⁷.

2.3. Rönesans ve Reform Dönemlerinde Evrim Düşüncesi

On dördüncü yüzyılın sonlarına doğru Avrupa’da *yeniden doğuş* (*Renaissance*)⁶⁸ gerçekleşmiştir. Ortaçağ’da skolastik düşüncenin gelişimi felsefenin din bilimi niteliği kazanmasına neden olmuştur. Bununla birlikte skolastik düşüncenin düşünceyi, ussal bir gelişime yönlendirmesi, Rönesans’ın ortaya çıkmasına da neden olmuştur⁶⁹. Hıristiyanlığın Avrupa düşünce dünyası üzerindeki baskısının azalmasıyla, insan aklı kilise otoritesinden kurtularak özgür ve sorgulayıcı düşüncelere sahip olmuştur⁷⁰. On altıncı yüzyıldaki Reform hareketleriyle birlikte Kilisenin otoritesinden kurtulan Batı düşüncesi, bu araştırma için kendisine model olarak antikçağı alacaktır⁷¹. Antik eserlerin çevrilip yorumlanması ile başlayan hümanizm, insan ve doğa ile ilgili felsefeler kurmaya ve kültür bilimlerinin doğal sistemini temellendirmeye çalışmıştır⁷².

⁶⁷ Ümit Hassan, **İbn Haldun’un Metodu ve Siyaset Teorisi**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1998, s. 169-171.

⁶⁸ Rönesans (*Renaissance*), yeniden doğuş anlamına gelmektedir. Bkz. Hançerlioğlu, **Felsefe Sözlüğü**, s. 315.

⁶⁹ Afşar Timuçin, **Düşünce Tarihi**, Cilt II, Bulut Yayınları, İstanbul, 2000, s. 9.

⁷⁰ Thilly, s.269-270 ve 277.

⁷¹ Özlem, s.35.

⁷² Macit Gökberk, **Felsefe Tarihi**, Remzi Kitabevi, 1996, İstanbul, s.188–189.

On beş ve on altıncı yüzyıllar aynı zamanda keşifler ve buluşlar yüzyılları olmuştur⁷³. Avrupa'nın Dünya'yı keşfi ardından karşılaştığı kültürel farklılıklar yanıtızsız pek çok soru ortaya çıkarmıştır. Ortaçağın tek tipliğinden yeni sıyrılan, insanı ve aklı yücelten Batı için diğer kabile ve uluslar, kendilerinin çoktan geride bıraktığı bir aşamada bulunmaktadır. Bu durumsa evrime ve ilerlemeye ilişkin pek çok düşüncenin ortaya çıkmasına neden olmuştur⁷⁴.

On yedinci yüzyılda İngiltere'de yaşayan Francis Bacon bilginin ilerlemesi üzerinde durmuş, doğayı bilmenin onu kendi çıkarlarımız doğrultusunda kullanabileceğimiz anlamına geldiğini savunmuştur. Bacon'a göre bilim doğanın özünü kavramaya yönelmelidir. Bacon'ın asıl ilgisi bilimi anlamak, bilgi edinmenin doğru ve etkili yolunu kesin bir biçimde bulup ortaya çıkarmaktır; çünkü doğanın gizemlerini çözmek ve kanunlarını keşfetmek insanlığın refahı ve ilerlemesi için gereklidir. Bacon'a göre, bugüne kadar insanın doğa karşısında çaresiz ve zavallı bir duruma düşmesinin nedeni, ne insan aklının yetersizliği ne de doğanın anlaşılamayacak kadar karmaşık olmasıdır. Neden, yalnızca yanlış bir yöntemin kullanılmasıdır.

Yaşam içinde insana gereken, insanı insan kılan, yaşamını kolaylaştıran ve düzenleyen bilgilere duyulan gereksinim, aynı zamanda doğanın içinde barındırdığı kanunlarla koşutluk içindedir. İnsan doğadan ayrı değildir, doğanın kanunları insan için de geçerlidir. İnsan doğayla iç içe yaşamak, onun güçlükleri ile baş edebilmek için onun gizlerini, onun sunduğu akıl yoluyla değerlendirecektir. Dikkatli bir

⁷³ Özlem, s. 35-37.

⁷⁴ Bock, s. 65.

gözlemci olmak, olguları toplamak ve değerlendirmek insanlığın önüne yeni perspektifler açacak, doğanın kanunlarını öğrenen insan, doğanın efendisi olacaktır⁷⁵.

2.4. On Yedinci Yüzyılda Evrim Düşüncesi

Rönesans'ın ardından on yedinci yüzyılda düşünceye rasyonalizm egemen olmuştur. On yedinci yüzyıl düşüncesi hızla ilerleyen matematik ve fiziği örnek alarak, doğanın da salt akılla bilinebileceğine inanır. Buna göre doğa ile akıl, nesne ile zihin arasında bir tutarlılık bulunmaktadır⁷⁶. Yeni düşüncenin kurucusu ve en önemli temsilcisi Rene Descartes'tir. Descartes'e göre gerçekleri ortaya çıkarmak için ilk önce ön yargılardan kurtulmamız, eskiden doğru olduğuna inandığımız tüm düşünce ya da kanıları yeniden gözden geçirinceye değin, yanlış olarak kabul etmemiz gerekmektedir⁷⁷. Evrenseli bulmak için doğru yöntem kaçınılmazdır. Descartes analiz ağırlıklı, yöntemsel kuşkuculuğa dayanan bir yöntem önermektedir⁷⁸. Descartes'in önerdiği yöntem ise toplumsal çalışmalarda kökene yönelişi artıracaktır⁷⁹.

Descartes kesin bilgiye ulaşmak için tarihe de kuşku ile yaklaşır⁸⁰. Madde ve hareketten yola çıkan Descartes'e göre Tanrı oluş sürecinde, kaosa-doğaya düzen

⁷⁵ Bacon'a göre doğru araştırma yöntemi kullanılmadığı için yirmi beş yüzyıl boyunca çok az bir ilerleme sağlanmıştır. Geleceğin büyük başarılar getireceğine inanan Bacon, bilim ve teknoloji üzerine temellendirdiği yeni toplumsal düzeni, *Yeni Atlantis* eserinde betimlemiştir. Böylece Bacon yeni bilgilere varma çabasını olgunlaştırmış ve Rönesans'ın insan hayatını nasıl temelinden değiştireceğini sezmiştir. Bkz. Thilly, s.304-305 ve Francis Bacon, **Yeni Atlantis**, Çev: Cenk Saraçoğlu, Bordo Siyah Klasik Yayınlar, İstanbul, 2005.

⁷⁶ Gökberk, s.246-250.

⁷⁷ Descartes, **Felsefenin İlkeleri**, Çeviren: Mesut Aşkın, Say Yayınları, 1992, İstanbul, s.107.

⁷⁸ Timuçin, s 143-150.

⁷⁹ John Cottingham, **Descartes Sözlüğü**, Çeviren: Bülent Gözkân, Ayhan Çitil, Aliye Kovanlıkaya, Doruk Yayınları, 2002, Ankara, s. 73.

⁸⁰ Karl Löwith, "Vico", Çeviren: Doğan Özlem, Doğan Özlem, **Tarih Felsefesi**, Anahtar Kitaplar, İstanbul, 1994, s.200.

getirmek için yasalar koymuştur. Tanrı'nın koyduğu bu yasalar zaman içinde sürekli, mekanda ise tek biçimli şekilde işlemektedir. İnsan zihni ise bu yasaların yapısını keşfetme yeteneğine doğuştan sahiptir⁸¹. Doğadaki yasalara göre her şey kendisi dışındaki şeylerin etkisi ile değişir. Başka bir şeyin etkisi olmazsa bulunduğu durumda kalır. Ayrıca hareket halindeki cisim, hareketine bir çizgi doğrultusunda devam eder⁸². Böylece Aydınlanma döneminde yoğun bir ilgi görecektir olan olgusal olmayan tarih anlayışını oluşturmuştur⁸³. Rene Descartes skolastik düşüncenin çözülüşünden doğan modern felsefeye en son şeklini veren kişi olarak kabul edilmektedir⁸⁴.

2.5. Aydınlanma Döneminde Evrim Düşüncesi

On yedinci yüzyıl sonlarında klasik beğeniyi oluşturan iki ögenin, akıl ve güzelin birbirinden ayrılması konusunda çıkan “kavga”, düşünce tarihinin gelişimini büyük ölçüde belirlemiştir. Bu kavgada güzele bağlı olanlar eskiyi, akla bağlı olanlar ise yeniyi temsil etmektedir. Akıldan yana olanlar insan ruhunun temel yasasının ilerleme olduğunu ve artık her alanda eskiye oranla daha fazla şeyin bilindiğini düşünmektedirler⁸⁵. Descartes'dan hareketle ilerlemeye yönelik bu düşünceler, güzel ögesini dışlayarak, on yedinci yüzyılı antikçağa bağlayan son bağın da koparılmasına

⁸¹ Cottingham, s. 73.

⁸² Descartes'e göre doğa yasaları hayvanlar için de geçerlidir; fakat Descartes'e göre hayvanlar akıl sahibi değildir. Birçok hayvan belli eylemlerde insanlardan daha başarılı olsalar da bu, onların akıl sahibi olduğu anlamına gelmez. Tersine, fiziksel becerileri onların da organlarının yatkınlığına göre davrandığını, bunun nedeninin ise doğa olduğunu gösterir. Bkz. Frederick Copleston, **Felsefe Tarihi**, Cilt IV, Çağdaş Felsefe, Bölüm a, Descartes, Çeviren: Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, 1986, Ankara, s.192-193 ve Descartes, s. 132-133

⁸³ Bock, s.6.

⁸⁴ Joseph M. Bochenski, **Çağdaş Avrupa Felsefeleri**, Çeviren: Serdar Rifat Kırkoğlu, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul, 1997, s. 24.

⁸⁵ Bury, s. 41a-60b.

yol açar ve Aydınlanma düşüncesini ortaya çıkarır⁸⁶. Buna göre Batı Avrupa, sadece eski Yunan ve Roma'dan bir şeyler öğrenmiş ama yapılan katkılar bunları aşmıştır. Geliştirilen ilerleme kuramına göre zaman içinde sonradan gelen, öncekine göre zihinsel olarak daha gelişmiştir. İlerlemenin önündeki en önemli tehdit ise eskilere olan hayranlıktır. Kavga sırasında geliştirilen ilerleme fikri toplumun ilerleyişine ilişkin değil, bilginin gelişimine ilişkindir⁸⁷.

2.5.1. Bernard Fontenelle'in Evrim Düşüncesine Katkısı

Kavgada akıl ve ilerlemeden yana olanların en önemli temsilcilerinden biri Bernard Fontenelle'dir⁸⁸. Fontenelle, *Eskiler ve Modernler Üzerine* adlı denemesinde ilerlemeden yana olan tavrını ifade eder. Buna göre doğanın güçleri hep aynı ve süreklidir. Fontenelle insanın organik ilerlemesi konusundaki biyolojik kuramları önceleyerek, iyi işlenmiş insan zihninin, geçmiş yüzyılların bütün zihinlerini içerdiğini belirtmiştir. İnsan giderek daha büyük zihinsel güçlerle donanmış hale gelecektir. Diğer bir çalışması *Tarih Üzerine*'de, gerçekleşmekte olan ilerlemenin insanın doğasına bakılarak anlaşılabileceğini söylemektedir. İnsan doğasındaki ilkelerin araştırılması ile gelecekte olabilecekler üzerine evrensel bir bakış oluşturulabilir.

Erken dönemdeki insan akli, modern insan aklından özsel olarak ayrı değildir. Erken zamanlarda da insanlar bilinmeyenleri bilinene indirgemeye çalışmışlardır. İlkel insanlar yeterince pozitif bilgiye sahip olmadıkları için mitolojiye

⁸⁶ Timuçin, s.114.

⁸⁷ Bock, s. 64.

⁸⁸ Timuçin, s. 114.

başvurmuşlardır⁸⁹. Asıl farklılıklar, gelişme derecesindeki farklılıklardır. Öyleyse açıklanması gereken konu, değişimin hızıdır. Fontenelle olgulara yönelik yanıtlar getirmeye çalışır. Ona göre zaman, diğer toplumlarla ilişkiler, farklı iklimler ya da kötü yönetimler ilerlemeyi etkileyebilir⁹⁰.

Aydınlanma düşünürleri, savlarını tarih içindeki insan topluluklarının incelenmesine dayandırmamıştır. İlerlemeye ilişkin tartışma hem modern Avrupa’da hem de eski Yunan’da insanoğlunun aklı üzerine şekillenmiş, tartışılan bilginin oluşumu olmuştur. Fontenelle de ilerlemeyi insan aklı ile açıklamıştır. Değişme, doğal kabul edilerek, açıklanmasına gerek görülmemiş, daha çok Yunan-Roma altın çağından sonra gelen Ortaçağ karanlığının geriye gidiş ve duraklamaları açıklanmaya çalışılmıştır. Aydınlanma düşünürleri ilerlemenin önündeki engellere dair bir kuram geliştirmemiş, engeller, bilimin çözüm alanı dışında görülen rastlantılar olarak kabul edilmiştir⁹¹.

2.5.2. Gottfried Leibniz’in Evrim Düşüncesine Katkısı

Aydınlanma döneminde Almanya’da ise Gottfried Leibniz ilerleme düşüncesinin önde gelen temsilcisi olmuştur. Leibniz de değişimin kademeli, sürekli, içkin ve evrensel olduğu görüşündedir. Evren sürekli daha iyiye doğru ilerlemektedir⁹². Leibniz’e göre dünyadaki kötülükler de daha büyük iyiliklerin ortaya çıkması için vardır. Bütünü mükemmel kılmak için parçanın mükemmel

⁸⁹ Frederick Copleston, **Aydınlanma**, Çeviren: Aziz Yardımlı, İdea Yayınevi, 2004, İstanbul, s.19-21.

⁹⁰ Bock, s.62–63.

⁹¹ Bury, s. 51a-54b.

⁹² Bock, s.68.

olmayan şeyler barındırması gerekebilir. Leibniz'in bu görüşleri optimizm (iyimserlik) olarak değerlendirilmiştir⁹³.

Leibniz 1716 yılına dek yaşamasına karşın, tipik bir on yedinci yüzyıl filozofu olarak görülmektedir.⁹⁴ Leibniz'e göre Descartes'çı felsefe doğru bilgiye geçiş yeridir, Descartes'çı felsefeden geçmeden doğruya ulaşmak zordur.⁹⁵ Leibniz, Descartes gibi ölkücü bir felsefe kurmuştur ama düşüncelerinde Descartes'in kuşkuculuğuna yer vermez. Leibniz sarsılmaz bir temel üzerine düşüncelerini kurarak kuşkuya yer bırakmaz. Evrensel bir bilim olarak gördüğü matematikten hareketle, simgesel dili olan genel bir bilim kurarak varolan her şeyi açıklamaya çalışır⁹⁶. Leibniz'e göre Leibniz evrenin temel unsurları "monadlar" dır. Monadlar tikel şeylerin belli bölünemeyen temel fiziksel ögelere ulaşınca kadar bölünmesi sonucu ortaya çıkan güç merkezleridir. Bir hiyerarşi oluşturacak şekilde inorganik unsurlardan insana kadar farklı derecelerde bilince sahiptirler⁹⁷.

Evrenin bir hiyerarşi içindeki monadlardan oluşması, evrende de hiyerarşik bir düzenin varlığı sonucunu doğurur. Bu düzende en aşağıdan en yukarı varlığa doğru yükselen bir yetkinleşme söz konusudur. Bu çizgi maddeden başlayıp bitki, hayvan, insan, üstün ruhlar, dehalar, melekler şeklinde bir süreklilik izleyerek Tanrı'ya ulaşır. En alttaki varlıklar, basit canlılar olan bitkiler ve inorganik varlıklar, yani minerallerdir. Bunların bilinci ve algısı yoktur. Onlardan sonra gelen

⁹³ Cafer Sadık Yaran, "Leibniz'de Teodise ve 'Savunma'", **Felsefe Dünyası**, Temmuz 1999-1, Sayı:29, s. 72-89.

⁹⁴ Frederick Copleston, *Felsefe Tarihi*, s.30.

⁹⁵ Afşar Timuçin, **Descartes'çı Bilgi Kuramının Temellendirilişi**, Bulut Yayınları, 2000, İstanbul, s.15.

⁹⁶ Timuçin, **Düşünce Tarihi**, s.205–208.

⁹⁷ Gunnar Skirbekk, Nils Gillje, **Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi**, Çeviren: Emrah Akbaş, Şule Mutlu, Üniversite Kitabevi Yayınları, Üniversite Kitabevi, tarihsiz, İstanbul, s. 273–274.

hayvanların akli andıran anılardan oluşan deneysel bir kavrayışları vardır. Üçüncü basamakta ise akla sahip olan varlıklar, yani insanlar bulunur. İnsanlar akıl sahibi oldukları için kendilerinin, başkalarının ve Tanrı'nın bilincine varabilir. En üstte yer alan Tanrı en yetkin monattır, O her şeyin hem örneği hem de yaratıcısıdır⁹⁸.

Leibniz'e göre yaratılmış her varlık kendisinin gelecekteki haline gebedir ve herhangi bir süreç engel olmazsa, doğal olarak belli bir süreci izler. İnsan akli da yavaş ve kademeli bir şekilde gelişmiştir. Gelişmeyi belirleyen ise olaylar değil evreler ya da aşamalarıdır⁹⁹. Leibniz hayvanlar dünyasını incelerken evrenin herhangi bir yer ve zamanında hayvan türlerinin gelişmeye yatkın olabileceklerini söyler. Leibniz monadlar kuramı ile on dokuzuncu yüzyılda tam anlamı ile ortaya çıkacak evrim kuramına ilişkin ilk ipuçlarını vermektedir¹⁰⁰.

2.5.3. Abbe de Saint-Pierre'in Evrim Düşüncesine Katkısı

Francis Bacon'un daha önce belirttiği, bilginin dünya için yararlı olduğu tespiti, on sekizinci yüzyıl başında Abbe de Saint-Pierre tarafından tekrarlanmıştır. Saint-Pierre'e göre insan akli, bilgiyi ve böylelikle yaşamı biçimlendirebilir. Bu, demir, tunç ve gümüş çağlarının bir birini izlemesinden anlaşılabilir. Avrupalılar'ın coğrafi keşifler sayesinde tanıştıkları Afrikalı ve Amerikalı yerli halklar, Avrupalılar'ın başlangıçtaki haline benzemektedir. İlk insanlar da öyle "cahil ve fakir"diler. Daha sonra devlet sayesinde güvenli, buluşların gerçekleşebildiği koşullara sahip oldular. Saint-Pierre kendi yaşadığı dönemi, yönetim sanatının akıl tarafından geliştirileceği, savaşların biteceği ve maddi ilerlemenin güçleneceği

⁹⁸ Timuçin, **Düşünce Tarihi**, s.216–219.

⁹⁹ Bock, s.63.

¹⁰⁰ Timuçin, **Düşünce Tarihi**, s. 205, 217.

üçüncü evre olarak görmektedir. İnsanlığı diğer organizmalar gibi daha mükemmel doğru gelişen ama hiç ölmeyen bir organizma olarak tasarlayan Saint-Pierre; hükümdarlar, kendisi tarafından belirtilen aklın buyruklarına uyduğunda, ilerlemenin önündeki engellerin kalkacağını ve insan yaşamının tamamen iyileşeceğini düşünmektedir.

Saint-Pierre zamanının “ilkel”lerine yaptığı bu gönderme ile, ilerleme düşüncesinin değişmez bir parçası haline gelmiştir. Bu algılayış tarzına göre ilerleme kuramının aşamaları sadece iki tanedir. Antikçağ ve Yeniçağ. Coğrafi keşiflerle dünyaya yayılan Avrupalılar, karşılıklarına çıkan farklı uygarlıklardan dolayı on sekizinci yüzyılda bu aşamalara yenilerini eklemiştir. Avrupa'nın ticaret, sömürgecilik, Hıristiyanlığı yayma gibi nedenlerle tanıdıkları yabancı halklar, şaşırtıcı bir farklılık yelpazesi sunmaktadır. Descartes'çı Avrupa bu çeşitliği, farklılıkları yadsıyarak çözecektir. Dünyanın her yerindeki insanlar temelde aynıdır, farklılıklar tek biçimli bir gelişme sürecinin çeşitli oluşum derecelerinden ibarettir¹⁰¹.

Abbe de Saint-Pierre'in eserleri üzerine çalışan Jean-Jacques Rousseau ise ilerlemeye eleştirel yaklaşmaktadır. Rousseau insanların yerleşmiş topluluklar halinde birarada yaşamasına neden olan çevre değişikliklerinin, insanların mutluluk ve doyum ihtimalinde bir düşüşü temsil ettiğini düşünmektedir. Rousseau modern yaşamı ve uygarlığı eleştirerek akla duyulan kör inanç konusunda uyarılarda bulunmuştur¹⁰². Rousseau gibi uygarlığı sorgulayanlar, gelişme ve gelişmenin önündeki engeller üzerine derinlemesine düşünenler varsa da, Avrupalı düşünürlerin

¹⁰¹ Bock, s. 65.

¹⁰² N.J.H. Dent, **Rousseau Sözlüğü**, Çeviren: B. Gözkan, N. Ilgıncıoğlu, A. Çitil, A. Kovanlıoğlu, Sarmal Yayıncılık, tarihsiz, İstanbul, s.155, 200–201,320–323.

genel kabulü Avrupa'nın yaşadığı dönemin, tarihin gelişimi açısından en ileri noktayı temsil ettiğidir. Diğer halklar ve kabileler ise Avrupa'nın geride bıraktığı aşamaları temsil etmektedir¹⁰³.

2.5.4. Robert Jacques Turgot'un Evrim Düşüncesine Katkısı

Devrimden kısa süre öncesine kadar Fransa'da önemli idari görevler de yürüten Anne Robert Jacques Turgot, Fransız Aydınlanması'nın diğer önemli isimlerinden biridir. Aslen bir ekonomist olan Turgot doğal ekonomik yasaların olduğunu ve ekonomik ilerlemenin bu yasaların işlemesine engel olunmaması ile mümkün olduğunu düşünüyordu¹⁰⁴. Turgot'un bu anlayışının gerisinde evrenin varoluşuna ilişkin düşünceleri yatıyordu. Turgot'a göre evren, karşılıklı ilişkileri sürekli değişen nesnelere çokluğudur; ama belli nesne gruplarında kalıcı eşgüdüm ilkeleri mevcuttur¹⁰⁵.

Turgot bu dönemde kademeli ilerleyişi olan evrensel bir tarihten bahsetmiştir. İnsanlık yavaş da olsa durmadan büyük bir yetkinliğe doğru ilerlemektedir. Bu ilerleyiş, her biri öncekine kopmaz neden sonuç ilişkileriyle bağlı aşamalardan oluşmaktadır. Turgot'un anlayışına göre insanlığın ilerleyişi organik bir bütün halindedir. Din, ahlak, sanat, bilgi, siyaset birbirlerine bağlıdır. Hepsi aynı anda değişir, birinin değişimi diğerlerini de etkiler. Turgot'a göre süreklilik tarihin temel özelliğidir. İlerlemenin yaşanması için geçilmesi gereken aşamalar vardır. İnsanlığın

¹⁰³ Bock, s. 65.

¹⁰⁴ Turgot demokrasi savunucusu ve devrim yandaşı değildi; fakat içinde yer aldığı Fizyokratlar da olarak bilinen Fransız ekonomistleri ve savundukları laissez-faire, yani devletin ekonomiye karışmaması ilkesi çok geçmeden genel özgürlük isteminin bir parçası haline geldi. Bkz. Copleston, **Aydınlanma**, s.75.

¹⁰⁵ Copleston, **Aydınlanma**, s.77-78.

her hangi bir düzeyi evrensel gelişmedeki aşamayı gösterir. Aklın ve bilginin başarısı daha önce ileri sürüldüğü gibi bir anda olmamıştır. Çağlar boyunca zihin çeşitli aşamalardan geçmiştir. Bu aşamalar yabancı halklar vasıtası ile aydınlatılabilir, çünkü insan her yerde insandır ve ilerlemenin tohumunu barındırır¹⁰⁶.

Turgot'a göre hayvanlardan farklı olarak insanlar akılları ile sağladıkları başarıları kuşaktan kuşağa aktarır. Her kuşak bu mirası daha da geliştirir. İnsan zihninin ilerlemesi esas olarak dinsel, felsefi veya metafiziksel ve bilimsel olmak üzere üç evreden geçmiştir. Üçüncü evre ile birlikte insanlık matematik ve doğa bilimlerinde gelişerek bilimsel ilerleme sağlar, yeni toplumsal ve ekonomik yaşam biçimlerinin temellerini atar¹⁰⁷. Turgot ilerlemeden bahsederken, on yedinci yüzyıl düşünürlerinin yaptığı gibi insan aklından ve bilgiden söz etmekle beraber, ilerleme aşamalarını birbirinden ayıran toplumsal kurumların üzerine de kafa yormuştur¹⁰⁸.

2.5.5. Marie Jean Condorcet'in Evrim Düşüncesine Katkısı

Onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında ilerleme düşüncesinin savunuculuğunu yapan diğer bir Fransız düşünür Marie Jean Condorcet'tir. Condorcet insanlık tarihinin karanlıktan aydınlığa, barbarlıktan uygarlığa aşamalı ve sınırsız bir şekilde ilerlediğini öne sürer. Coşkulu bir demokrat ve cumhuriyetçi olan Condorcet, anayasal reformu ve eğitimi ilerlemenin başlıca araçları olarak görmüştür¹⁰⁹. Condorcet'in ilerleme kuramı da zihinsel gelişimle ilgilidir; fakat kültürel değişmeye ve ilerlemenin içeriğine ilişkin tartışmalara yer vermiştir. İlerleme sonucunda toplum

¹⁰⁶ Bock, s.65.

¹⁰⁷ Copleston, **Aydınlanma**, s. 78-79.

¹⁰⁸ Bock, s. 66.

¹⁰⁹ Copleston, **Aydınlanma**, s. 213-214.

rasyonel bir temel üzerinde yeniden örgütlenecek, böylece özgürlük ve insanlar ile uluslar arasında eşitlik sağlanacaktır. İlerlemenin en ileri aşamasını dönemin Fransa'sının temsil ettiğini düşünen Condorcet toplumun rasyonelleşmesi için Fransız Devrimi'ni desteklemiştir¹¹⁰. Condorcet'in ilerlemeci anlayışı dini yadsıyan bilime dayalı bir anlayıştır. Yasaların evrenselliği fikri onun düşüncesinin temelini oluşturur. Ona göre bilimsel ilerleme bir takım bilgilerin üst üste konması ile gelişmemektedir, sürekli bir değişim ve dönüşüm söz konusudur¹¹¹.

Condorcet kendisinden önceki düşünürlerin yaptığı gibi insanlığın zihinsel gelişimi ve bireyin zihinsel gelişimi arasında bir paralellik kurmuştur. Her iki zihnin ilerlemesi de aynı yasalara bağlıdır. Condorcet bundan hareketle ilerlemenin somut evrelerini ortaya koymaya çalışır¹¹². İnsan topluluklarının tarihlerinden olaylar seçerek bir ilerleme çizgisi oluşturacak şekilde düzenleyen Condorcet “tek bir toplumun varsayımsal tarihi”ni ortaya çıkarır. Bu tarih dokuz evreden oluşmaktadır ve yönetimlerin ne olduğuna ilişkindir. Bu evreler: Avcılık ve balıkçılık yapan göçebe topluluk, çobanlık, yerleşik tarımdan harfli yazıya kadarki evre, Yunanistan, Roma, Erken Ortaçağ, Geç Ortaçağ, matbaa'nın icadından Descartes'e kadarki evre ve Descartes'den 1789 Fransız Devrimi'ne kadarki evredir.

İlk üç evre zamanın “barbar” toplumları arasından ilerleme fikrini destekleyecek şekilde seçilmiştir. Aile ve din birinci evrede, özel mülkiyet ikinci evrede, devlet ise üçüncü evrede ortaya çıkmaktadır. Condorcet geçmişte yaşanmış olması gerekenleri belirtirken bunların yaşanmamış olabileceğine de vurgu yapar.

¹¹⁰ Bock, s. 67.

¹¹¹ Timuçin, **Düşünce Tarihi**, s. 284.

¹¹² Bury, s. 100a.

İnsanlar varolan alışkanlıklarından vazgeçemedikleri için durgunluk ve istikrarın daha istenen durumlar olduğunu, bunun da değişimin önüne geçtiğini belirtmektedir. Condorcet bu yüzden devrimin gerekli olduğunu vurgular¹¹³. Condorcet gelecekteki ortaya çıkacağını düşündüğü bir onuncu evre de tasarlamaktadır. Ona göre bu evrede uluslar ve sınıflar arasında eşitliğe doğru bir gelişme olacak, bireyler akli, fiziki ve ahlaki olarak gelişeceklerdir. Eşitlik Onun için matematiksel anlamda olmaktan çok, haklarda eşitliğin eşlik ettiği bir özgürlük anlamına gelmektedir. Turgot ve Condorcet'in bu görüşleri, Auguste Comte'ü önceleyerek pozitivist bir tarih yorumunun gelişmesine katkı sağlamaktadır¹¹⁴.

2.5.6. Johann Gottfried von Herder'in Evrim Düşüncesine Katkısı

Johann Gottfried von Herder'in ortaya koyduğu tarih felsefesi, Aydınlanma'nın diğer kuramlarından oldukça farklıdır. Herder, Aydınlanma'nın tarihsel gelişimin en yüksek noktası ve orta sınıfın aydınlanmış akılcılığın başlıca temsilcisi olduğunu vurgular ama Aydınlanmaya ilişkin tipik düşüncelere de karşı çıkar. Herder'in en önemli eleştirisi Aydınlanma düşünürlerinin tarih anlayışına ilişkindir. Herder'e göre onlar, tarihin dinsel gizemcilikten ve boş inançlardan yukarıya doğru özgür ve dinsel olmayan ahlaka doğru bir değişim içinde olduğu görüşündedir. Herder'e göre bunlar varsayımlardan ibarettir. Böyle bir inceleme bizi somut olgulara götürmez. Her kültür kendi özgül koşulları ve değerleri içinde önyargılardan uzak olarak incelenmelidir¹¹⁵.

¹¹³ Bock, s.67-68.

¹¹⁴ Copleston, Aydınlanma, s.216.

¹¹⁵ Copleston, Aydınlanma, s.181-182.

Herder'e göre Tanrı, evreni belirleyen belli ilkeler koymuştur. Evren bu genel ilkelere göre belli bir evrim süreci içinde gelişir. Doğa gibi tarihte de canlı ve sürekli bir oluşma ve çeşitli organizmaların birbirine karşı kesin savaşı söz konusudur. Doğa da tarih de sürekli dönüşerek yeni biçimlere bürünen birer oluşum alanıdır. Tarih ve doğa arasında bir koşutluk söz konusudur. Tarihsel olaylar doğanın ürünüdür. Herder bu doğal organik evrim görüşü ile tarih ve doğa arasında benzerlik kurmaktadır; fakat Herder'e göre tarihsel olaylar doğa olayları gibi kesin bir yasallık ve nedensellik taşımamaktadır. Tanrı, tarihe doğadaki gibi bilimsel yasallık ve nedensellikle tam olarak kavranılabilecek bir yapı koymamıştır; dünya tarihine içkin tarihsel yasalar yoktur. Tarihsel olaylar bir defalık, kendine özgü, tekrar etmeyen olaylardır; ama doğada tanrısal bir düzen söz konusu ise tarihte de bir düzen olmalıdır¹¹⁶.

Herder *İnsanlık Tarihinin Felsefesi Üzerine Düşünceler* adlı eserinde gelişen ya da zaman içinde kendini gerçekleştiren birimin, insanlık olduğunu söyler. Herder, tarih içinde bir bütünlük olması gerekmediğini düşünerek insanlık kültürlerini çeşitli ve karşılaştırılmaz biçimde sergilemiştir. Bu anlamda çağdaşlarından farklı olarak çoğulcu bir tarih anlayışı ortaya koymuştur¹¹⁷.

2.5.7. Immanuel Kant'ın Evrim Düşüncesine Katkısı

On sekizinci yüzyılın son çeyreğinde yaşayan, Immanuel Kant'ın felsefesinin etkileri on dokuzuncu yüzyıla yayılmış, özellikle tarih konusundaki görüşleri on dokuzuncu yüzyılın tarih anlayışını etkilemiştir. Herder'in tarih felsefesinden

¹¹⁶ Özlem, **Tarih Felsefesi**, s. 51-54.

¹¹⁷ Bock, s. 69.

etkilenen Kant'a göre akılsal olan ile tarihsel olan birbirine karşıttır. İnsan akli tarihte her şeye yön veren temel bir ilke bulamaz. Kant, *Dünya Yurttaşlığı Amacına Yönelik Genel Bir Tarih Düşüncesi* adlı eserinde, tarihin bir bütün olarak kavranamayacağını belirtir. Kant'a göre tarihe Herder'in yaptığı gibi insanlık açısından yaklaşmak doğru olmakla birlikte, ilerleme de önemsenmelidir. Kant'a göre tarihte genel ilkelere yer olmadığı için ilerleme teorik değil pratik olarak ele alınmalıdır.

Kant'a göre doğa, nedensellik yasasına dayanan mekanik bir düzendir. İnorganik doğadan farklı olarak, organizmalarda amaçlar koyan bir akıl vardır ve bu akıl bizi yönlendirmektedir. Böylece insan düşüncesi mekanik olduğu kadar amaçlı bir evren tasarımına geçerek, doğanın anlam ve amacını sormakla işe başlayıp, giderek insani ve toplumsal yaşamı da yöneldiği amaç açısından sorgular¹¹⁸. Tarihte de, insan aklının, gelişim ve ilerleme süreci olarak bakılmalıdır; çünkü insan akli bireyde değil türde gelişebilir. Aklın ilerlemesi "çaba, deneme ve öğrenim gerektirir." Bu tek bir insanın ömrüne sığmaz, aklın ilerlemesi kuşaktan kuşağa aktarılır ve insan türünün bir hedefi haline gelir¹¹⁹.

İnsanın yeteneklerini geliştirmek için ise doğa toplumdaki antagonizmayı kullanır. Kant, antagonizma ile "insanların toplumdışı toplumsallığını" anlamaktadır. İnsan, akli yoluyla yeteneklerini ancak toplum içinde gerçekleştirebilir; ancak insanın toplumla zıtlaşmasını sağlayan güçlü bir birey olma eğilimi de mevcuttur. İnsan bu antagonizma sayesinde kendi bireysel isteklerinin peşinden koşarken

¹¹⁸ Özlem, **Tarih Felsefesi**, s. 60-62.

¹¹⁹ Immanuel Kant, *Dünya Yurttaşlığı Amacına Yönelik Genel Bir Tarih Düşüncesi*, Çeviren: Uluğ Nutku, **Tarih Felsefesi Seçme Metinler**, Hazırlayan: Doğan Özlem, Güçlü Ateşoğlu, Doğu Batı Yayınları, 2006, Ankara, s. 31-34.

toplumu da geliştirir. Bu şekilde oluşan toplumsal birlik zamanla ahlaksallaşır. Doğa insan türünü bir sona zorlamaktadır. Kant'a göre bu son, yani toplumsal yaşamın amacı ancak insanın aklına dayanarak koyduğu ahlak yasası olabilir; çünkü doğa insana başka organizmalarda bulunmayan bir yeti olan akli hediye etmiştir. Bununla amaçlanan, insan özgürlüğünün bir göstergesi olan ahlak yasasının üretilmesidir¹²⁰.

2.5.8. Adam Ferguson'un Evrim Düşüncesine Katkısı

İskoç Aydınlanmasında da ilerleme, benimsenen bir düşüncedir. İskoç Aydınlanmasının ilerlemeyi tanımlama konusundaki en önemli düşün adamı Adam Ferguson'dur. Ahlak filozofu olan Adam Ferguson yaşadığı dönemin çöküntüsünü, insanların ahlaksal bakımdan yozlaşmasına bağlayarak, bunun nedenlerini saptamak için insanlık tarihinin ilk evrelerini incelemiştir. İnsanlık tarihini vahşet, barbarlık ve uygarlık (veya) uygarlığa geçiş olarak üç temel aşama altında inceleyen Ferguson, bu tarihsel aşamaları mülkiyet ölçüsü ile birbirinden ayırmıştır¹²¹.

Adam Ferguson ilerlemeyi mutlak bir yasa olarak görmemektedir. *An Essay on the History Of Civil Society* (Uygar/Sivil Toplumun Tarihi Üzerine) adlı eserinde, ilerlemeden ayrılan önemli bir istisna olarak ulusların çöküşüne ve durgunluğuna yer vermiştir. Hindistan ve Çin'den örnekler veren Ferguson büyük ölçüde iklime bağladığı durgunluğun yaygın olduğu görüşündedir¹²². Ferguson'a göre ilerleme,

¹²⁰ Kant, s. 34-44.

¹²¹ Teber, s. 20.

¹²² Adam Ferguson, *An Essay on the History Of Civil Society*, T. Cadell in the Stand and W. Creech and J. Bell, Edingburg, 1782, s. 384.

durmaksızın sürmez; ama elverişli ortamlarda insan doğasının gereği olarak ortaya çıkar ve hep aynı yolu izler¹²³.

Ferguson uygar toplum tarihini anlamak için öncelikle ılıman iklimde yaşayanlara yönelmek zorunda olduğunu belirtir. Diğer bölgelerde yaşayanlar, koşulların ya da iklimin etkisiyle ulusal amaçları gerçekleştirememişlerdir. İlıman iklimde yaşayanların tarihini anlamak içinse yine “barbar”lara döner. Thukydides’ten edindiği yöntem ile Ferguson ılıman iklimdekilerin çocukluğunu hala o dönemde bulananlardan öğrenmeye çalışır. Böylece Ferguson uygar topluma uzanan vahşi ve barbar basamakları yeniden kurar. Son basamağı Avrupa toplumu temsil etmektedir. Ama her toplum engellerle karşılaşmadığı müddetçe uygar toplum seviyesine erişebilir. Bu her yerde ve her zaman aynı olan insan doğasının zorunlu bir sonucudur¹²⁴.

2.6. On Dokuzuncu Yüzyılda Evrim Düşüncesi

On dokuzuncu yüzyılın ortalarında tarih ve benzeri karşılaştırmalı sosyal ve kültürel alanlarda gerçekleşen fikirsel devrim; din, hukuk, mit, dil, akrabalık, sanat ve politika alanlarında -aslında tüm insani alanlarda- çok geniş çalışmalar yapılmasına neden olmuştur. Bu çalışmalar, araştırmalara zaman ve mekan boyutları ekleme isteğinin ve insani olguları, tarih boyunca devam eden süreçlerin bir sonucu olarak gören soyut kategorilerle inceleme eğiliminin bulunması noktasında, ortak bir temele sahip entelektüel bir akım olarak görülebilirler¹²⁵.

¹²³ Bock, s. 70-73.

¹²⁴ Ferguson, s. 146-147, 219.

¹²⁵ Kenneth E. Bock, “Comparison of Histories: The Contribution of Henry Maine”, **Comparative Studies in Society and History**, Vol: 16, No: 2, March 1974, s. 232.

On dokuzuncu yüzyılda ilerlemeye duyulan büyük inanç, toplumun geçtiği belli başlı aşamaları belirlemeyi, evrimin yasalarını bulmayı amaçlayan evrimci düşünceyi ortaya çıkarmıştır. Evrimci düşünce, on sekizinci yüzyıldaki tarih felsefesinin ilerleme anlayışının etkisiyle, doğrusal bir anlayış taşımaktadır. Dayandıkları olgusal kanıtlar ise evrensel ve doğrusal evrim tezi ile çelişmiştir¹²⁶. Yine de evrimcilerin sosyal bilimlere önemli katkıları söz konusudur. Evrimciler antropolojik ve tarihsel verileri sınıflandırıp, insan toplumlarının olası tüm tipolojilerini saptayarak toplum hakkındaki bilgilerimize katkıda bulunmuşlardır Diğer bilimlerdeki benzer evrim yasaları ortaya koyamaları da topluma ilişkin eğilimler ve yeniden formüle edilebilecek önermeler ortaya koymuşlardır¹²⁷.

2.6.1. Georg Wilhelm Friedrich Hegel'in Evrim Düşüncesine Katkısı

Ondokuzuncu yüzyıl evrimci düşünürlerine geçmeden önce tarih felsefesini ve ilerleme fikrini ondokuzuncu yüzyıla taşıyan ve evrimci düşünce üzerinde büyük etki bırakan Georg Wilhelm Friedrich Hegel'den söz etmek gerekmektedir. On altıncı yüzyıla "hümanizm yüzyılı", on yedinci yüzyıla "rasyonalizm yüzyılı", on sekizinci yüzyıla "Aydınlanma yüzyılı" diyen bazı felsefe tarihçileri, on dokuzuncu yüzyılı da "tarih yüzyılı" olarak adlandırır. Bu yüzyıla tarih yüzyılı adının verilmesine neden olan filozofların başında Hegel yer alır.

Alman idealizminin en sistemci filozofu olarak da anılan Hegel'in görüşleri ancak kendi düşünce sistemi içinde anlaşılabilir. Hegel'e göre süje ve obje

¹²⁶ Pitirim A. Sorokin, **Bir Bunalm Çağında Toplum Felsefeleri**, Çev: Mete Tunçay, Bilgi Yayınları, Ankara, 1972, s.235-236,241.

¹²⁷ Bottomore, s.48.

aynı aklın iki yönüdür ve türdeşdir. Felsefe, kavramlardan yola çıkarak bir varlık sistemi oluşturmaya çalışır. Süje ve obje türdeşdir, dolayısıyla felsefe varlığın kendi kendisini düşünmesinden ibarettir. Varlık ile akıl aynı özden meydana geldiği için, felsefe varlığın özünün bilgisine ulaşır. Varlık sistemi oluşturmak için varlığı diyalektik bir oluş içinde kavrayan düşünce, onu aynı zamanda amaca doğru ilerleyen bir süreç olarak görür. Bu amaç, bilinç ve özgürlüğe erişmektir. Tarihe de varlık sistemini kuran aynı akıl egemendir. Akıl dünyaya egemendir, dünya tarihinde de akla uygun bir süreçleşme söz konusudur. Tarihin amacı özgürlüktür. Tarih, özgürlük bilinci içinde ilerleme sürecidir¹²⁸.

Hegel'e göre özgürlük her ne kadar içkin bir kavramsa da başvurduğu araçlar tarih içinde doğrudan gözlenebilir. İnsani eylemler akıl ve tutkuların kaynaklarıdır. Akıl insanın eylemlerine yol gösterirken, insanın tutkuları eylemin kaynağını oluşturur. Akıl ve tutku, devlette ortaya çıkan ahlaksal özgürlükte bir araya gelir. Özgürlük bu nedenle tarihin amacıdır. Dünya tarihi süresince tarihin amacı insanın ilgi ve ihtiyaçları tarafından değil, akıl tarafından belirlenir. Akıl özel amaçlara da sinmiştir, kendisini özel amaçlarda bütünler. Özgürlük ve zorunluluk bu nedenle aynıdır. Aklın en somut hali Tanrı'dır. Evreni Tanrı yönetir. Tanrı'nın planlarını ortaya koyduğu yer ise dünya tarihidir. Tanrı'nın yaptığını ise ancak akıl kavrayabilir¹²⁹.

¹²⁸ Özlem, **Tarih Felsefesi**, s.85-88.

¹²⁹ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Dünya Tarihi Felsefesi*, Çeviren: Doğan Özlem, **Tarih Felsefesi Seçme Metinler**, Hazırlayan: Doğan Özlem, Güçlü Ateşoğlu, Doğu Batı Yayınları, 2006, Ankara, s.167-170.

Hegel'in özgürlük bilincinin gelişmesi olarak tarif ettiği tarihsel evrim, insan topluluklarında ve özellikle, devlette zirveye ulaşmaktadır. İlerlemenin toplumsal süreçte ulaştığı en üst aşama, devlette ortaya çıkan hak kavramıdır. Bütün bu düzen ise başlangıçta kaos ortamında yaşayan insanların bilinçlenerek, devlet ve kanunları oluşturmaları ile başlamıştır. Hegel, devletin varolmadığı dönemi tarih öncesi olarak görür. Hegel tarih öncesindeki toplumları dört evreye ayırmıştır:

- 1) İnsan toplumunun doğadan ayrıldığı oluşum süreci,
- 2) Bölgesel topluluklar içinde ataerkil aile toplum düzeninin kuruluş süreci,
- 3) Bölgesel topluluklarda despotik yönetimlerin oluşum süreci,
- 4) Toplumsal örgütlenmenin, ulus ve devletin yani tarihin ortaya çıkış süreci.

Hegel'e göre ilk toplumlar, insanların doğaya çok bağımlı olduğu tarih öncesinde ailenin ortaya çıkmasıyla başlar. İnsan evrimleşme süreci içinde devletin öncülü ve toplumun yapı taşı olarak aileyi oluşturmuştur. Aile ilk dönemlerde ataerkil değildir, birey bu bütünün bir parçasıdır. Tarih öncesi toplumların ikinci gelişme aşamasında ataerkil aile oluşur. Devlete geçişte en önemli aşama ataerkil ailedir. İnsanlar devlet için gerekli olan temel ahlak ilkelerini bu dönemde öğrenmişlerdir. Birey ve toplum bu dönemde örtüşmeye başlamıştır¹³⁰.

Hegel'e göre tarih, Doğu despotizminin ortaya çıkışı ile başlamıştır. Dünya tarihinde dört büyük aşama vardır: Mısır, Babil, Pers gibi Doğu Devletleri, Yunan Devleti, Roma Devleti ve Cermen Devleti. Doğu despotizminin yönetim şekli teokrasidir. Bunlar ataerkil şekilde yönetilen doğa topluluklarıdır. Görkemli bir

¹³⁰ Teber, s.25-26.

bütüne sahip olan bu toplumda bireyin hiç hakkı yoktur. Yunan Devleti'nde ise kişilik ilkesi yavaş yavaş ortaya çıkar. Roma'da ise kişilik ilkesi aristokrasi ile çarpışır. Cermen Devleti'nde ise nihayet insani ve ilahi doğal birliğin ilkesi gerçekleşir¹³¹. Bu aşamalardan geçmeyen, devlete ve onu oluşturan kurumlara sahip olmayan barbar halklar, uygar olanlarla bir tutulamaz. Devlet kuran uygar halklar haklarının barbarlarla bir olmadığını farkındadır, kendilerine özgü değerlerini kabul ettirmek için gerekirse savaşır¹³².

2.6.2. Auguste Comte'un Evrim Düşünceleri

Kökü, Bacon ve Descartes'a uzanan metafizikten uzaklaşma ve bilimsel düşünceye yöneliş, on dokuzuncu yüzyılda ünlü düşünür Auguste Comte ile en yüksek aşamasına ulaşmıştır. Düşünce etkinliğinin özüne bilimi koyan Comte, gerçeklikle düşünceyi bir kılmak ister. Dünyayı değiştirmek için doğruyu bilmeye ihtiyaç vardır. Doğruya ise yalnızca bilim vasıtası ile ulaşılır¹³³. Comte'a göre felsefe, Aristo'nun belirttiği gibi insan görüşlerinin genel sistemidir. Comte insan aklının genel gelişmesini inceleyerek felsefeyi üç evreye ayıran bir yasa ortaya koymuştur. Bu yasaya göre insanın temel görüşleri ve bilgilerinin her dalı birbirinden farklı üç kuramsal evreden geçer:

- 1) Teolojik veya düşsel evre
- 2) Metafizik veya soyut evre
- 3) Bilimsel veya pozitif evre

¹³¹ Hegel, s.192-195.

¹³² Hegel, s.190-191.

¹³³ Afşar Timuçin, **Düşünce Tarihi**, Cilt III, Bulut Yayınları, 2000, İstanbul, s.257-258.

Dolayısıyla insan aklı araştırmalarında, sırasıyla birbirinden tamamen farklı üç ayrı metot kullanmıştır: Teolojik metot, metafizik metot, pozitif metot. Birinci evre insan aklının zorunlu çıkış noktasıdır. İnsan aklı ilk önce kendisini etkileyen olayların ilk ve nihai nedenlerine yani mutlak bilgilerine yönelir. Teolojik evrede, evrenin doğaüstü güçlerin sürekli ve güçlü etkisi altında olduğu kabul edilmiştir. İkinci evre geçiş evresini oluşturur. Temelde metafizik evre teolojik evrenin değişik bir biçimidir. Bu dönemde doğaüstü güçlerin yerini, tüm olayları kapsadığı düşünölen “kişileştirilmiş soyutlamalar” alır. Üçüncü evre ise aklın nihai ve kesin evresidir. Pozitif evrede insan aklı, evrenin kökenini ve amacını araştırmaktan vazgeçer. Akıl ve gözlem yoluyla olayların ardarda gelişleri ve benzerlikleri üzerinden somut yasalar bulmaya yönelir. Pozitif sistem, gözlenebilen tüm olayları genel bir olgunun özel durumları olarak inceleyebilir¹³⁴.

Her bilim, bu gelişme aşamalarından geçerek zaman içinde pozitif döneme ulaşır. Bilimler konularının somutluk ve soyutluk derecelerine göre aralarında sıralanır. Soyut bilimler somut bilimlerin temelini oluşturur. En soyut bilim matematiktir. Ardından sırasıyla astronomi, fizik, kimya, biyoloji ve en sonda da sosyoloji gelir. Sosyoloji bilimine adını da Comte vermiştir. Sosyoloji yasaları insanlık tarihinin yasalarını yansıtır. Comte’a göre insan tarihi yapmaz; insan, tarihi gelişmenin bir ürünüdür¹³⁵.

Comte, kendisine fikir babalığı yaptıklarını belirttiği Condorcet ve Ferguson gibi insanların yaşamında rastlantının önemli rol oynadığı izlenimi veren ve

¹³⁴ Auguste Comte, **Pozitif Felsefe Kursları**, Çeviren: Erkan Ataçay, Sosyal Yayınları, İstanbul, 2001, s.32-38.

¹³⁵ Gökberk, s. 467-468.

insanoğlunun toplumsal gelişmesini düzenleyen yasaların keşfini engelleyen sıradan tarihçilerin eserlerini yermektedir. Comte, insanoğlunun birbirini izleyen dönüşümlerin zorunlu zinciri sayesinde, gelişkin bir maymunlar topluluğundan biraz daha üstün bir konumdan, kademeli olarak Avrupa uygarlığının o günkü aşamasına ulaştığını düşünmektedir. Bu gelişime yol açan zorunluluklar, ancak tarihçilerce derlenmiş malzemelerin felsefeci tutumuyla kullanılması ardından bulunabilir. Bu türden sorunlar tarihsel olaylara gönderme yapılarak yanıtlanamaz. Tarihsel inceleme pozitif olması için soyutta sürdürülmelidir. Comte, Condorcet'in varsayımsal tarih şemasını izleyerek, kendi tarih yasasını oluşturmak için ilerlemenin kaynağı ve denetleyicisi olan zihinden yola çıkarak düşünce tarihine yoğunlaşmıştır¹³⁶.

Comte, uygarlığın incelenmesinde de pozitivist yöntemi uygulayarak bütün kültürlerin içinden geçtiği tek biçimli bir aşamalar dizisi önermiş, tarihi belirgin ruhsal ya da dünyevi nitelikler taşıyan uygarlık dönemlerine ayırmıştır. Bu dönemlerden birincisi dinsel ve askeri dönemlerdir. İkincisi yine bir geçiş aşaması olan fizikötesi ve yasal dönemdir. Son dönem ise bilim ve endüstri dönemidir. Dolayısıyla insanlığın gelişmesi insan aklının geçirdiği evrelere paraleldir. Teolojik ve metafizik evrelerden pozitif devrelere doğru ilerlerken askeri rejimden, fizikötesi ve yasal döneme, en son olarak da bilim ve endüstriye geçilmiştir¹³⁷.

Auguste Comte ilerleme, rastlantı ve zorunluluk kavramları ile kendisinden önceki düşünürler kadar ilgilenmez. Comte'a göre insanlığın gelişmiş kesiminin tarihin en uzak kesimlerinden beri uygarlık yolunda kesintisiz bir ilerleme gösterdiği

¹³⁶ Bock, **İlerleme**, s. 74.

¹³⁷ Appelbaum, s. 18-20.

tartışılmazdır. Tarihteki duraklama ve geriye gidişler, insanların engelleme çabalarına rağmen, tarihin içindeki ilerlemeci gücün yanında önemsizdir. İnsan doğasının temel yasalarından çıkan tek biçimli evrim ilkesi, farklı ulusların gelişmesindeki kayda değer özdeşlikte kendini göstermektedir. Ondokuzuncu yüzyıl barbarları ile eski Yunanlıların, çağdaş Malezyalılar ile onbirinci yüzyıl Avrupa feodalizminin benzerliği buna örnektir. Comte bu benzerliklerin yayılma ve temastan kaynaklanabileceğini fark etmekle birlikte, Ferguson'un izinden giderek bu durumun ilerleme ile tezat oluşturmadığını savunmaktadır. İlerleme temelde aynıdır. Kültür düzeyindeki farklılıklar tek bir çizgi üzerindeki gelişme dereceleridir. Yeryüzünün çeşitli noktalarında uygarlığın çeşitli dereceleri birarada yaşanabilir. Farklılıklar hızla ilgilidir; iklim, ırk gibi dışsal etkenlerle açıklanamaz. Comte bu noktadan sonra evrimin hızının belirlenmesi konusunda raslantısal ve geçici nedenlere yer vermek zorunda kalır. Bu nedenler bireysel organizmalardaki hastalıklara benzemektedir.

Her uygarlık diğer bütün uygarlıkların izlediği yoldan ilerlemektedir. Comte'a göre uygarlığın gelişimi, insanlığın kendini geliştirme eğiliminden kaynaklanan doğal bir yasanın ürünüdür. İlerleme kaçınılmazdır ve bu aşamalardan geçilmesi zorunludur. İnsanlığın gelişmesi ile insanların koşulları ve yetenekleri iyileşmektedir. Comte'a göre bu, organizmanın tekdüze, düzgün ve düzenli ilerlemesine yani evrime benzemektedir. Evrim konusunda Lamarck'ın görüşlerini önemseydiğini belirten Comte, toplumu biyolojik bir organizmaya benzeterek, Spencer ve Durkheim'ı öncelemektedir¹³⁸.

¹³⁸ Appelbaum, s. 20–22.

Auguste Comte, ilerleme ve evrim düşüncelerini, geride yatan düşünce tarihinden süzerek sosyolojinin temeline koymuş, bu düşünceleri sistematik ve daha önce hiç olmadığı kadar açık bir şekilde sergilemiştir. İlerlemeci ve evrimci düşünceye yönelik eleştiriler de, ilk kez Comte'un bu fikri hem bir tarih felsefesi hem sosyolojik yöntemin temeli olarak ortaya koyuşundan itibaren yöneltilmeye başlanacaktır. Bununla birlikte Comte'un ana hatlarını çizdiği evrimci yol, on dokuzuncu yüzyılın son döneminde geniş bir izleyici kitlesi de bulacak, ailenin, evliliğin, dinin, sanatın, hukukun ve asıl olarak da toplumun tarih ve kökenine ilişkin araştırmalar hızlanacaktır. Buna rağmen özellikle Hukuk Sosyolojisi alanında Comte'un herhangi bir katkısı olduğu söylenemez.

Comte bilim ve endüstri toplumunun yönetimi için potitif felsefe ve pozitif ahlaki yeterli görmektedir. Comte'un kurguladığı toplumda hukuka ihtiyaç yoktur. Comte bu çerçeveden hareketle bir kişiye mutlak olarak tanınmış bir üstünlük olarak tanımladığı "hak" kavramına karşı çıkar. Comte'a göre bu kavram bilim dışıdır. Bilimsel olarak incelendiğinde insanın hak değil borç sahibi bir varlık olduğunu görülür. İnsanın hak sahibi olması doğal hukuka dair bir iddiadır ve bireyselliği teşvik ederek toplumsal düzeni bozacak sonuçlar doğurur.

Comte parlamentoların varlığını da eleştirir. Parlamentolar toplum ve tarih bilgisinden yoksun kimselerin gereksiz tartışmalar üretirek bozgunculuk yaptıkları yerlerdir. Kanunlar da bu nedenle toplumu deneme tahtasına çeviren cahilce tasarruflardır. Comte'un hukuk karşıtlığı olarak da değerlendirilen bu görüşleri Comte'un hukukun toplumun zorunlu bir sonucu olduğu gerçeğini kavrayamadığının

bir göstergesidir. Comte her ne kadar hukukun karmaşık yapısı üzerinde fazlaca durmasa da takipçileri sosyoloji biliminin metodlarını kullanarak hukuka ilişkin önemli araştırmalar ortaya koymuşlardır¹³⁹.

2.6.3. Herbert Spencer'in Evrimci Düşünceleri

Comte'un yakın takipçisi Herbert Spencer ilerleme düşüncesinin bilimsel bir yasa halini alabilmesi için ahlaki ilerleyişten, bilgi birikiminden ve insan gereksinimlerinin daha iyi karşılanması gibi durumlardan ayrılması gerektiğini öne sürmüştür¹⁴⁰. Herbert Spencer toplumu bir organizma olarak görmektedir. *The Principles of Sociology* (Sosyolojinin İlkeleri) adlı eserinde Spencer, toplumsal organizma ile biyolojik organizma arasındaki benzerlikleri açıklar. Toplumsal organizma da biyolojik organizma da büyür. Büyüyen bu organizmalarda yapı ve görev açısından farklılaşmalar ortaya çıkar. Her ikisi de hücre ya da birey gibi birimlerden meydana gelmiştir ve parçaları arasında bağımlılık vardır. Her ikisinde de besin ve dağıtım sistemi ile düzenleyici sistemler vardır. Toplumdaki ticaret yolları, organizmadaki damar ve dolaşım sistemi gibi besin ve dağıtım işlevini görür. Toplumdaki yönetim sistemi ise organizmanın sinir sistemi gibi düzenleyicidir¹⁴¹.

Toplum ile organizmalar arasında Spencer'in kurduğu bu benzerliğe göre toplum ve biyolojik organizmalar yaşamları boyunca büyür, bu süreçte kitleleri ya da hacimleri artarak az sayıda benzer parçadan, çok sayıda iç bağımlılığa sahip

¹³⁹ Hamide Topçuoğlu, **Hukuk Sosyolojisi Dersleri**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1963, s.463-469.

¹⁴⁰ Bock, **İlerleme**, s.77-80.

¹⁴¹ Nurettin Şazi Köseminal, **Sosyoloji Tarihi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1982, s. 55.

benzemez parçaya doğru yapısal biçimde gelişirler¹⁴². Toplum da dahil tüm doğada evrim tek biçimli ve evrenseldir. Her alanda basitten karmaşığa, birbirini izleyen farklılaşmalarla süren tek bir evrim geçerlidir. Her tür ilerlemenin yasası bu organik süreç yasasıdır. Spencer'e göre izine rastlanabilen en eski kozmik değişmeden, uygarlığın yakın sonuçlarına değin ilerleme, türdeş olanın türdeş olmayana dönüşümünden ibarettir. Spencer, kendisinden önceki düşünürler gibi buna örnek olarak "barbar" insan topluluklarından çağdaş Avrupa'ya doğru çizilen yolu gösterir. Spencer ilerleme düşüncesini evrime açıkça bağlayarak ve ayrıntılarını genişleterek yinelemiştir¹⁴³.

Spencer toplumların değişmelerini organizma ve evrim kavramlarına uygun olarak açıklar. Toplumdaki insan sayısı arttıkça yapı daha da karmaşık hale gelir. Toplumların geçirdikleri aşamalarda belirsiz düzenlerden belirli düzene doğru giden bir ilerleme açıkça görülmektedir. Göçebe kabileler yer ve iç düzen açısından sabit değildir. Bu kabilelerde toplumsal ilişkiler oturmamıştır, siyasal otorite ve ekonomik farklılaşma mevcut değildir. Bu ilkel toplum ilerlemeye başladığında ise büyüklüğü artar ve yerleşik düzene geçer. Toplumun evriminin bir gereği olarak yönetim sistemi oluşur; savaşlarla yaşanan bölgelere sınır çekilir. Toplum olgunlaştıkça her türden farklılaşma gelişir. Endüstriyel gelişmeler ise ilerlemenin hızını artırır. Spencer'e göre bu evrim ancak toplum ve birey arasında bir denge kurulduğu zaman sona erecektir. Yapı ve fonksiyon farklarına işaret eden Spencer'e göre değişimin kaynağı toplumun içindedir¹⁴⁴.

¹⁴² Appelbaum, s.28–29.

¹⁴³ Bock, **İlerleme**, s. 77.

¹⁴⁴ Kongar, s. 87-88.

Spencer'in, farklılıklara ilişkin bir kuramı yoktur. Darwin, organik evrimin bir bütün olarak görülmesi için evrimin aykırılık gösteren yanlarının kabulü gerektiğini öne sürdükten sonra, Spencer toplumsal ilerleme bakımından da aynı şeyin geçerli olduğunu söylemiştir. Bu farklı toplum biçimleri tek bir birimin evriminin farklı aşamaları olarak görülemeyeceği, dolayısıyla farklı toplumsal tiplerin ya da cinslerin var olduğu anlamına gelmektedir. Spencer, farklılıkların nedenini tam açıklamamakla birlikte, çevresel etmenler ve fetihler yoluyla ırkların kaynaşması gibi hususların toplumların karakterini belirlemede etkili olduğunu belirtir; ama dışsal etkilerden kaynaklanan farklılıklardan çok evrim yasasına uyan örnekler üzerinde durur¹⁴⁵. Buna rağmen Spencer, Comte'un organizma benzetmesine katılmakla beraber onun gibi ilerlemenin kaçınılmazlığını savunmamıştır. Spencer'e göre artan karmaşıklığa rağmen, değişimlere direnen toplumlar olabilir. Bu toplumlar önceki konumlarına geri döner¹⁴⁶.

Hukuk konusunda Spencer, Comte'dan daha ileri bir kavrayış göstererek hukukun toplumsal hayatın zorunlu bir sonucu olan ve pek çok farklı kaynaktan beslenen davranış kuralları olduğunu tespit etmiştir. Hukukun varlığı toplumun varlığı kadar doğaldır. Spencer hukukun artık filozofların metafizik iddiaları yerine gelenek, din ve siyasi emir gibi sosyolojik olgularla tartışılması gerektiği görüşündedir¹⁴⁷.

¹⁴⁵ Bock, **İlerleme**, s. 78.

¹⁴⁶ Appelbaum, s. 30.

¹⁴⁷ Topçuoğlu., s. 547-550.

2.6.4. Emile Durkheim'in Evrimci Düşünceleri

Emile Durkheim'e göre toplum bir tür organizmadır. Biyolojik organizmalarda olduğu gibi toplumun her parçası kendisine özgü bir işlevi yerine getirir. Toplumun biyolojik organizmadan farkı, yapısını ve görevlerini kendiliğinden değiştirerek yeni uyumlar arayan bir iç dinamiğinin olmasıdır; fakat toplum kendiliğinden ve kendi için varolan yasalara sahip bir bütün olduğundan bu değişim sistematik bir bütün içinde sınırlandırılmıştır. Toplumun kendiliğinden gelişimine dışardan müdahale edilerek bu uyum bozulmamalıdır. Önemli olan toplum dahilindeki hangi gereksinmenin hangi işlev tarafından karşılanacağıdır. Durkheim, toplumsal organizmayı bir bütün olarak ele almış ve toplumun kurucu unsurlarının işlevlerinden hareket etmiştir. Toplumsal olguları, organizma benzetmesinden yola çıkarak işlevci yöntemle açıklamaya çalışmıştır.¹⁴⁸

Durkheim özellikle işbölümü üzerinde durarak bunun toplumdaki dayanışmayı sağlama işlevini üstlendiğini belirtir ve dayanışmanın diğer kaynaklarına da değinerek toplumun zaman içindeki değişimini açıklamaya çalışır. Durkheim'a göre dayanışmanın iki temel çeşidi vardır. Toplumda yaşayan bireylerin benzerliğinden kaynaklanan mekanik dayanışma ve birbirine benzememekle beraber birbirine karşılıklı bağımlılıkları olan bireylerin ilişkilerinden dolayı ortaya çıkan organik dayanışma. Mekanik dayanışmada toplumdaki bütün bireyler ortak bir bilince sahiptir. Ortak bilince saldıranlar ceza hukuku tarafından cezalandırılır. Organik dayanışmada ise bireyler arasında bilinç ortaklığı söz konusu değildir. "Cezalandırıcı hukuk"un yerine, "yerine koyucu hukuk", yani sözleşme ilişkileri ile

¹⁴⁸ Cemal Bali Akal, "Durkheim Düşüncesi Üzerine", **Toplumbilimsel Yöntemin Kuralları**, Çeviren: Cemal Bali Akal, Bilim Felsefe Sanat Yayınları, 1985, İstanbul, s. 10-11.

düzenlenen ceza vermek yerine eski durumun yeniden sağlanmasına çalışan bir hukuk sistemi konur¹⁴⁹.

Durkheim'a göre bu değişim, toplumda birbiriyle etkileşim halinde olan insanların sayıca artması sonucu ortaya çıkmaktadır. Başlangıçta varolan toplumların nüfusu azdı, bireyler birbirine benzemektedir, bireysellik gelişmemiştir ve topluma gelenekler egemendir. Birbirine benzeyen, aralarında herhangi bir farklılaşma dolayısıyla işbölümü olmayan bu bireyler arasındaki dayanışma, tam bir birleşme ve uyum olarak ortaya çıkmaktadır. Durkheim bu dayanışmayı inorganik varlıkların molekülleri arasındaki dayanışmaya benzeterek, bu dayanışma türüne mekanik dayanışma adını vermiştir. Mekanik dayanışma, bireyler birbirine benzedikçe artar. Buna karşılık nüfusun artışı ile birlikte bireyler arasında farklılaşma ve işbölümü ortaya çıkar. İşbölümü ile insanlar birbirini tamamlar hale gelir ve yeni bir dayanışma tipi ortaya çıkar. Gelişmiş hayvanların organları arasındaki ilişkiye benzeterek Durkheim'ın organik dayanışma adını verdiği bu dayanışma türü, insanların birbirinden farklılığına dayanmaktadır. Organik dayanışmanın egemen olduğu toplumlarda birey, diğerlerinden ayrıldığı ölçüde onlara daha da bağlanır. Uzmanlaşmanın artmasıyla yerel bağların yerini evrensel değerler alır. Durkheim böylece toplumun değişmesini toplumsal olgularda özellikle işbölümü ve uzmanlaşmada bulur¹⁵⁰. Durkheim'ın toplumsal dayanışma çeşitleri arasında yaptığı ayrım Durkheim'ın ilerleme anlayışının bir sonucudur. Dayanışma türleri toplumsal yaşamdaki çeşitliliğe vurgu yapmakla birlikte, giderek gelişen işbölümünün

¹⁴⁹ Appelbaum, s. 30-31.

¹⁵⁰ Kongar, s.97-98.

mekanik dayanışmanın organik dayanışmaya dönüşmesine neden olması, toplumların yasallığı açısından önemli bir örnek oluşturur.

Emile Durkheim da Spencer gibi toplumların sadece derece bakımından değil, tip ya da tür bakımından da farklılaştığı görüşündeydi. Biyolojideki türler gibi toplumsal türler de tek organizma ve aynı anatomik birimin çeşitli bileşimlerinden ibaret olduğu için ortaya çıkmaktadır. Durkheim yalnızca farklı türler bakımından değil, belli türlerin gelişmelerindeki aşamalar açısından da farklı normallikler bulunduğunu belirtir. Durkheim'a göre Comte toplumsal türleri bilmediği için ilerlemeyi bütün değişimlerin birbirini izlediği tek bir çizgiden ibaret kabul etmiştir. Oysa birbirinden farklı toplum tipleri mevcuttur, birbirine benzeseler de bu toplum tipleri tek bir çizgi içinde ilerleyecek şekilde biraraya getirilemezler. Durkheim göçebe sürüsünü bütün toplumsal tiplerin içinden geliştiği köken olarak ele almış, “basit çok parçalı toplumlar”, “basit biçimde bileşmiş çok bölümlü toplumlar” ve “iki kez bileşmiş çok bölümlü toplumlar” gibi toplumsal birimler tanımlamayı denemiştir¹⁵¹.

Bu aşamaları tarihsel bağlamlarından kopardığı örneklerle geliştirmeye çalışan Durkheim, toplumsal tiplere ilişkin bu sınıflandırmayı tamamlayamamış ve gerçekte varolmuş toplumları bu sınıflandırmaya oturtamamıştır. Durkheim da Spencer gibi tip ya da cinsleri evrimleşme sürecinin aşamaları olarak görmüştür. Durkheim geleneksel tarihçilerle ideal ve tek bir insanlık gelişim çizgisi çıkarmaya çalışan tarih felsefecileri arasında durmaktadır. Durkheim kuramsal bir sonuca

¹⁵¹ Emile Durkheim, **Toplumbilimsel Yöntemin Kuralları**, Bilim Felsefe Sanat Yayınları, 1985, İstanbul, s. 100–103.

bağlayamamakla birlikte, kültürel farklılığa ilişkin bu sorunu daha geniş bir şekilde ele almıştır¹⁵². Spencer ve Durkheim on dokuzuncu yüzyılın evrimci geleneğinin içinde yer almakla birlikte, tek çizgili ilerleme kuramları önermekten çok gittikçe artan toplumsal karışıklık ve iç bağımlılıkla ilgilenmişlerdir. Spencer ve Durkheim uzmanlaşma ve uyum üzerinde durmaktadırlar. Onlara göre birden fazla uzmanlaşmış ve bütünleşmiş toplum vardır ve bu toplumlar sürekli bir farklılaşma ve yeniden uyum süreci içindedirler¹⁵³.

2.6.5. Lewis Henry Morgan'ın Evrimci Düşünceleri

Maine gibi hukukçu olan ve onunla aynı dönemde toplumsal evrimle ilgili çalışmalar yapan Lewis Henry Morgan, ise insanlık tarihini doğrudan evrelere ayırmıştır. Toprak hakları ve akrabalık ilişkilerini incelemek üzere başladığı antropolojik araştırmalar sonucunda Morgan teknik ve toplumsal ilerlemeyi koşut ve bağlantılı süreçler olarak ele almaya başlar. Morgan'a göre teknik evrim buluşlar ve ödünç almalarla sıçramalı şekilde ilerleyen bir süreçtir. Toplumsal evrim ise tedrici bir süreçtir ve istikrarlıdır¹⁵⁴. Morgan, Darwin ile tanıştıktan sonra kaleme aldığı ünlü eseri *Ancient Society*'de insanlık tarihini yabanıllık, barbarlık ve uygarlık olmak üzere üç ana evreye ayırır. Bu evreler ise teknolojinin durumuna göre alt evrelere yani "etnik dönemlere" ayrılır:

1) Yabanıllık:

a) Alt Yabanıllık: İnsanlığın başlangıcından ateşin bulunmasına ve insanların balıkçılık ile uğraşmaya başlamasına kadar sürmüştür. Bu dönemde

¹⁵² Bock, *İlerleme*, s. 79.

¹⁵³ Appelbaum, s. 30.

¹⁵⁴ Sibel Özbudun, Balkı Şafak, *Antropoloji: Kuramlar/Kuramcılar*, Dipnot Yayınları, 2005, Ankara, s. 43, 46, 49.

insanlar sınırlı bir çevrede meyve ve tohumlarla beslenmektedir, gelişkin bir konuşma dili oluşmaya başlamıştır. Alt yabanıllık evresinden günümüze ulaşan topluluk yoktur.

b)Orta Yabanıllık: Ateşin bulunması ve insanların balıkçılık ile uğraşmaya başlaması ile başlayan bu evre, ok ve yayın bulunmasına kadar sürmüştür. Bu evrede insanoğlu yeryüzünün geniş alanlarına yayılmıştır. Yaşadıkları bölgeler Avrupalılar tarafından ilk keşfedildiğinde, Avusturalya ve Polinezya yerlileri bu evrede yaşamaktadır.

c)Üst Yabanıllık: Ok ve yayın bulunmasından çömlekçiliğin geliştirilmesine kadarki evredir. Yaşadıkları bölgeler Avrupalılar tarafından ilk keşfedildiğinde birçok yerli topluluk, örneğin Güney Amerika kıyılarında yaşamakta olan yerliler bu evrede yaşamaktaydı.

2) Barbarlık:

a) Alt Barbarlık: Çömlekçiliğin geliştirilmesinden Doğu'da hayvanların evcilleştirilmesine, Batı'da ise mısır ve benzeri bitkilerin ekimine başlanmasına ve kerpiçten evlerin yapımına kadar süren evredir. Missouri Irmağı'nın doğusunda yaşayan kabileler ile Avrupa ve Asya'da çömlekçiliği bilen fakat hayvan yetiştirmeyen topluluklar bu evrede yaşamaktadırlar.

b) Orta Barbarlık: Doğu'da hayvanların evcilleştirilmesi, Batı'da mısır ve benzeri bitkilerin yetiştirilip kerpiçten evlerin yapılması ile başlayıp demir madeninin eritmeye başlanmasına kadar süren evredir. Meksika ve Güney Amerika'nın çeşitli bölgelerinde yaşayan yerliler ve Doğu'daki hayvancılıkla uğraşan fakat demir kullanmayan topluluklar bu evrede yer almaktadır.

c) Yukarı Barbarlık: Demirin kullanılması ile başlayıp, yazının ve fonetik alfabenin kullanılmaya başlamasına kadar devam eden evredir. Homeros dönemindeki Yunanlılar ya da Roma İmparatorluğu'nun kuruluşundan önce İtalya'da yaşayan kabileler buna örnek gösterilebilir.

3)Uygarlık: Yazının ve fonetik alfabenin kullanılmaya başlanması ile başlayan bu evreyi Morgan yaşadığı döneme kadar götürmektedir¹⁵⁵.

Morgan'a göre köken bakımından ve geçirdiği deneyimler bakımından insanlık birdir. İnsanlık yabanıllık, barbarlık ve uygarlık olmak üzere toplumsal evrimin üç farklı aşamasından geçmektedir. Bu zorunlu bir ilerlemedir. Aynı ayrı kıtalarda yaşayan insanlar ilerlemenin benzer aşamalarından geçmiştir¹⁵⁶. Uygarlığa geçiş uygun koşulların yan yana gelerek birbirini tamamlamasının sonucudur. Uygarlık uzun süren çabanın ve çekilen pek çok acının sonucunda ulaşılan bir evredir¹⁵⁷. Morgan'ın ortaya koyduğu kuram, açıklayıcı olmaktan çok betimleyicidir. Daha sonra yapılan antropolojik araştırmalarla pek çok toplumun Morgan'ın aşamalarına uymadığı, Morgan'ın örneklerinin bir kısmının da hatalı olduğu ortaya çıkmıştır¹⁵⁸.

¹⁵⁵ Lewis Henry Morgan, **Eski Toplum I**, Çeviren: Ünsal Oskay, Payel Yayınları,1986, İstanbul, s.77-79.

¹⁵⁶ Morgan, s.26.

¹⁵⁷ Lewis Henry Morgan, **Eski Toplum II**, Çeviren: Ünsal Oskay, Payel Yayınları,1987, İstanbul, s. 407.

¹⁵⁸ Appelbaum, s. 26.

2.6.6. Karl Marx ve Friedrich Engels'in Evrimci Düşünce ile İlişkisi

Morgan'ın çalışmaları özellikle de *Eski Toplum* adlı eseri yaşamının son yıllarında Karl Marx'ı ve çalışma arkadaşı Friedrich Engels'i oldukça etkilemiştir¹⁵⁹. Engels, Marx'ın ölümünden sonra yazdığı *Ailenin, Devletin, Özel Mülkiyetin Kökeni* adlı eserinin birinci baskısına yazdığı önsözde yaptığı çalışmayı “bir vasiyetin yerine getirilmesi” olarak tanımlayarak, Marx'ın Morgan'ın çalışmaları üzerine tuttuğu notların kendisine yol gösterdiğini belirtmektedir. Engels'e göre Morgan, Marx'ın keşfettiği materyalist tarih görüşünü kırk yıl sonra Amerika'da kendi alanında yeniden keşfetmiştir¹⁶⁰.

Marx, on dokuzuncu yüzyıl evrimci toplum düşüncesinden etkilenip, dönemin araştırmalarını sınıfsız toplumlar konusunda kendisine veri almasına ve sınıfsız toplumun sınıflı devletli topluma dönüşümü ile ilgilenmiş olmasına rağmen, asıl olarak kapitalist toplumun incelenmesini kendisine konu edinmiştir¹⁶¹. Marx'a göre de toplum denge noktasına doğru ilerleyen bir organizmadır, ama toplumun temel birimleri, kurumlar yerine sınıflardır. İnsanlık kaçınılmaz bir biçimde üretim ilişkilerine bağlı sınıfsal çatışmaların sonucu olarak üretim biçimlerine göre biçimlenen belli aşamalardan geçer. Çatışma ilerlemenin temelidir. Bu evrim, sınıfları oluşturan insanların müdahalesine açıktır. İnsan çevresindeki koşullar tarafından belirlendiği gibi, bu koşulları belirleyebilir de. Tarihsel gelişmenin nesnel yasaları vardır. Bu tarihsel yasalar keşfedilebilir ve bu sayede değişme insan eliyle

¹⁵⁹ Özbudun, Şafak, s. 52.

¹⁶⁰ Friedrich Engels, *Ailenin, Devletin, Özel Mülkiyetin Kökeni*, Çeviren: Kenan Somer, Sol Yayınları, 1979, Ankara, s.13.

¹⁶¹ Özbudun, Şafak, s. 216.

biçimlendirilebilir; çünkü bu değişme nedenleri büyük ölçüde üretim ilişkilerine bağlıdır, yani ekonomiktir¹⁶².

Karl Marx'ı ilerleme fikrinin, dolayısıyla evrimci düşüncenin içine oturtmak kolay değildir. Yine de Marx bütün özgünlüğüne rağmen döneminin düşüncelerinden etkilenmiştir. Özellikle insanlık durumundaki iyileşmeye yönelik ortak inancı paylaşmaktadır¹⁶³. Marx'ın eserlerinde tarihsel evrelere ilişkin betimlemeler de mevcuttur. Marx ve Engels *Alman İdeolojisi* adlı ortak eserlerinde işbölümü ve mülkiyet biçimleri bakımından, aşiretsel, antik, feodal ve kapitalist olmak üzere aşamalar belirlemişlerdir. Buna göre bir toplumun kendi içindeki işbölümü, farklı toplumsal aşamalara ve mülkiyet biçimlerine denk düşmektedir. Dolayısıyla işbölümünün her yeni aşaması bireyler arasındaki ilişkiyi değiştirmektedir¹⁶⁴. *Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı*'nin önsözünde ise Marx, toplumu ekonomik oluşumu bakımından Asya tipi, antikçağ, feodal ve modern burjuva üretim şekilleri olarak sınıflandırmıştır. Marx'a göre yeni toplum biçimleri, eski toplum biçimlerinin içinden, üretim güçlerinin gelişmesi ile doğar¹⁶⁵.

Tarihi kuramsal olarak yeniden tasarlama konusunda Marx ve Engels ilerleme düşünürleri ile ortaklaşmaktadır. Ama Marx bütün toplumların gelişmenin belli aşamalarından aynı şekilde geçmek zorunda olmadıklarını belirtmiştir. Marx'ın kendisi, Batı Avrupa'da kapitalizmin yükselmesine ilişkin olarak söylediklerinin

¹⁶² Kongar, s. 122,123,125.

¹⁶³ Bock, **İlerleme** s. 83.

¹⁶⁴ Karl Marx, Friedrich Engels, **Alman İdeolojisi (Feurbach)**, Çeviren: Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara, 2004, s.40-44.

¹⁶⁵ Karl Marx, **Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı**, Çeviren: Orhan Suda, Öncü Kitabevi, İstanbul,1970, s. 4.

genelleştirilmemesi konusunda uyarılarda bulunmuş; örneğin Rusya'nın İngiltere ve Batı Avrupa'ya ilişkin bu yolun dışında tutulabileceğini söylemiştir¹⁶⁶.

2.6.7. Ferdinand Toennies'in Evrimci Düşüncesi

On dokuzuncu yüzyılda yaşayan toplumsal evrim düşüncesini savunan bir başka isim ise Ferdinand Toennies'tir. Toennies, insan istencinin toplumsal ilişkileri belirlediğini düşünerek toplumsal örgütlenmeye ilişkin iki ideal karşıt tip ortaya koymuştur. İnsan istencinin iki biçimi iki toplumsal örgütlenmeye denk düşmektedir. Doğal istence karşılık gelen toplum biçimi, *Gemeinschaft*, akılcı istence karşılık gelen toplum biçimi ise *Gesellschaft*'tir.

Toplumsal istenç, *Gemeinschaft*'ta aile yaşamı içinde örülen uyumla, gelenek ve görenekler ile dinle belirlenirken, *Gesellschaft*'ta anlaşma, yasama ve kamuoyuyla belirlenir. Toennies'e göre *Gemeinschaft*'ın ayırt edici yanları sevgiye dayalı aile, tarım ve sanattır. Ama *Gemeinschaft* gitgide yerini sözleşmelerle kurulan ticari ilişkiler ve bilimle ortaya çıkan *Gesellschaft*'a terk etmektedir. Bireyler özel çıkarları içi birleşmeye başlar, toplumdaki yerlerini kendileri belirlemeye başlar. Menfaatler arasındaki uyumu sağlayan kanunlar toplumu yönetmeye başlar. Toplum doğal ve organik bir bütün olmaktan çıkarak faydacı bir birim halini alır¹⁶⁷. Toennies'e göre bu evrim niteliğinde bir değişme olsa da, toplumu çöküntüye sürükleyecektir; dolayısıyla bir ilerleme olarak adlandırılmaz¹⁶⁸.

¹⁶⁶ Bock'a göre Kapital'in ilk cildi ve Batı Avrupa dışındaki ülkelere olan ilgisinin sınırlılığı düşünüldüğünde Henry Maine gibi Marx'ın da birbiriyle iç içe geçmiş bir tarihe sahip toplulukların benzerlik ve farklılıklarına yoğunlaştığı söylenebilir. Bkz. Bock, **İlerleme**, s.83.

¹⁶⁷ Ülker Gürkan, "Sosyal Değişimler", **Prof. Dr. Yavuz Abadan'a Armağan**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1969, s. 459.

¹⁶⁸ Appelbaum, s. 26-28.

3. Evrimci Düşüncenin Biyolojik Evrim Kuramı ile İlişkisi

Evrimci düşüncenin tarihi, daha önce de belirtildiği gibi, biyolojik evrim kuramından çok daha eskilere dayanmaktadır. Hatta Darwin artık kendisi ile yan yana anılan evrim kuramını toplumsal düşünceden esinlenerek ortaya çıkarmıştır.¹⁶⁹ Evrimci düşüncenin kökü yukarıda da bahsedildiği gibi antikçağa kadar uzanmaktadır. Darwin ile birlikte ise evrim düşüncesi yaygınlık kazanarak, özellikle biyoloji alanında oldukça benimsenen kuramsal bir açıklama haline gelmiştir.¹⁷⁰

Toplumsal alanda, Auguste Comte, Herbert Spencer gibi isimler Darwin'den çok önce evrimi tarif etmektedir. Maine ve Morgan, Darwin ile aynı dönemde benzer görüşler ileri sürmekle beraber, Darwin'nin çalışmalarından haberdar değillerdir¹⁷¹. Darwin'in eserini iyi bilen Tylor ve McLennan gibi isimler ise, aynı dönemde daha farklı, kültürel gelişmeci olarak tanımlanan çalışmalar yapmayı seçmişlerdir. Darwin verileri tarihsel bir yaklaşımla incelemiş, değişmeyi ilahi her hangi bir müdahale olmaksızın, nesnelerin doğasından gelen yavaş, kademeli ve sürekli bir süreç olarak ele almıştır. Tüm bunlar Darwin'in kendisinden önce gelen, ilerlemeci düşünürlerden etkilendiğini ortaya sermektedir. *İnsanın Türeyişi* eserinde da dönemin antropologlarına pek çok gönderme vardır¹⁷².

Bilimsel araştırmaların on yedinci yüzyılda yükselmesi ile birlikte inorganik bilimlerdeki gelişmeyi organik bilimlerdeki gelişme izlemiştir. Özellikle coğrafi

¹⁶⁹ Appelbaum, s.16.

¹⁷⁰ Yıldırım, s. 19.

¹⁷¹ Nisbet, s. 105-106.

¹⁷² Bock, **İlerleme**, s.34 vd.

keşifler yoluyla ortaya çıkarılan yeni bitki ve hayvan çeşitleri, teknikteki ilerlemeyle birlikte mikroskobun icadı ve yoğun anatomi çalışmaları oldukça geniş bir birikiminin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu koşulların bir sonucu olarak taksonomi, yani bitki ve hayvanların sınıflandırılması büyük önem kazanır¹⁷³.

İlk olarak Fransız doğa bilimcisi Georges-Louis Buffon, Aristoteles'in, canlıların sınıflandırılmasına ilişkin sistemini geliştirmeye çalışırken, biyolojik açıdan evrim konusuyla da ilgilenmeye başlamıştır. Buffon, incelediği fosillere dayanarak, canlı ve cansız dünyada hemen her şeyin evrim sonucu oluştuğunu ileri sürer. Aynı dönemlerde İsveçli botanikçi Linnaeus'da yaptığı çalışmalarla benzer bir sonuca varmıştır; fakat Kilisenin düşünce üzerindeki baskısı sürdüğünden, her ikisi de evrimin yalnızca bir tür içinde olabileceği, bir türün diğerine dönüşemeyeceği konusunda hemfikir olmuşlardır. Hatta Buffon en sonunda Kilisenin baskısına direnemeyerek İncil'e aykırı olan sözlerini geri almak zorunda kalır. Oysa on sekizinci yüzyıl ile birlikte, toplumsal açıdan ilerleme düşüncesinin yaygınlık kazanması, evrimi giderek daha çok tartışılan bir konu haline getirmiştir. On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde ise dinin etkisi giderek azalır¹⁷⁴.

Bu dönemde Charles Darwin'in dedesi Erasmus Darwin, Buffon'a benzer şekilde, canlıların yaşam döneminde uğradıkları değişimin kalıtım yoluyla aktarıldığını ileri sürmüştür. Bu görüşü derinleştirerek, biyolojik açıdan kapsamlı ve tutarlı ilk evrim kuramını ortaya koyansa Jean-Baptiste Lamarck'tır. Lamarck'a göre; basit canlılardan, uzun süren evrim sonucu karmaşık organizmalar üremiştir. Türler

¹⁷³ Richard S. Westfall, **Modern Bilimin Oluşumu**, Çeviren: İsmail Hakkı Duru, TÜBİTAK, 2000, Ankara, s.97-98.

¹⁷⁴ Yıldırım, s.20-21.

sanıldığına aksine sabit değildir. Çevre koşullarına göre değişerek yeni formlar oluştururlar. Evrimin kaçınılmaz sonucu olarak canlı dünya basitten karmaşığa doğru bir dizi halinde gelişmektedir. Bu dizide varolan boşluklarsa canlıların değişen çevre koşullarına uymasının bir sonucudur. Canlılar çevreye uyum sonucu ya da kullanılabilirlik-kullanılsızlık sonucu edindikleri gelişmeyi ya da uğradığı modifikasyonları kalıtsal olarak soylarına aktarabilmektedir¹⁷⁵.

Lamarck'ın evrim konusundaki görüşleri olgusal olarak kanıttan yoksun olduğu için bilim çevreleri tarafından fazla kabul görmemiştir. Oysa toplumsal evrim düşüncesini ileri süren düşünürlerin çoğu, kazanılmış gelişmelerin kalıtım yoluyla aktarılması ile ortaya çıkan bu sıçramalı evrim anlayışına daha yakındır. Nitekim Spencer bu anlamda koyu bir Lamarckçı'dır ve kendisinden sonra gelen pek çok ismi görüşleriyle etkilemiştir. Toplumsal düşünürlerse biyolojik açıdan yapılan çalışmalardan haberdar değildir¹⁷⁶.

Darwin'in evrim kuramına göre canlı dünyada değişik biçim ve türler ayrı ayrı yaratılmamıştır, ortak bir köken üzerinden gelişmektedir. Değişim ve uyarlanma, dış koşulların etkisi, alışkanlık veya canlının isteği ile açıklanamaz. Canlılar büyük geometrik oranlarla çoğalmakta; her tür, doğanın hayatta kalmasına izin verdiği için çok daha fazla birey üretmektedir. Bu ise yeryüzündeki bütün organik varlıkların zorunlu bir varolma savaşı içine girmesine neden olur. Darwin bu noktada, ünlü ekonomist Thomas Robert Malthus'un, yaşama uğraşında en uygun olan türlerin

¹⁷⁵ Sir Gavin De Beer, "Majestelerinin Gemisi Sefere Çıkmadan Önce Biyolojinin Durumu", **Darwin Kuramı**, Çeviren: Cem Taylan, Pan Yayıncılık, 2000, İstanbul, s.39-41.

¹⁷⁶ Adam Kuper, **İlkel toplumun İcadı, Bir İllüzyonun Dönüşümleri**, Çeviren: İsmail Türkmen, İnsan Yayınları, 1995, İstanbul, s.10-11.

varlığını sürdüreceğine ilişkin teorisini, bitki ve hayvanlar üzerinde uyguladığını söyleyerek, doğal seçilim ilkesine değinir. Varolma savaşı içindeki herhangi bir canlı karmaşık ve değişken yaşam şartlarına ne kadar uyum sağlarsa, hayatta kalma şansı o kadar artacak, doğal olarak seçilmiş olacaktır. Seçilen, yani hayatta kalmayı başaran türler ise kendisinin yeni ve değişmiş biçimlerini çoğaltma eğilimi gösterecektir¹⁷⁷.

Doğal seçilim hafif, ardışık, elverişli değişimlerle birikir; ağır ve kısa adımlarla ilerler, büyük ve ani değişimler ortaya koymaz. Bir defa kazanılan özellik; soya çekim ile uzun süre yeni bireylere aktarılır; önceden farklı şekilde değişen organlar aynı genel amaç doğrultusunda uyarlanır¹⁷⁸. Darwin, Lamarck'ın kazanılan özelliklerin kalıtım ile aktarılabilmesine ilişkin görüşlerini kabul etmemiştir¹⁷⁹. Darwin, insanın kökeni ve gelişimi üzerine yazdığı *İnsanın Türeyişi* adlı eserinde yararlı değişimlerin “arada bir ya da sürekli olarak” saklandığını belirterek, doğal seçilim açısından rastlantıya yer vermektedir. Hatta Darwin bu eserde doğal seçilim ilkesini fazla önemseyemediğini, bunun değişimin tek değil başlıca etkeni olduğunu söylemiştir¹⁸⁰.

Darwin, eserinde kimi yerdeki üslup kaymalarının dışında, organik olanın ya da türlerin evrimi ile fazla ilgilenmeyerek, genelde belli bir organizma türünden oluşan topluluklarda bireyler arası değişim üzerinde durmuştur. Darwin'in ardılları

¹⁷⁷ Darwin, s. 76-79.

¹⁷⁸ Darwin, s. 186.

¹⁷⁹ Appelbaum, s. 17.

¹⁸⁰ Charles Darwin, **İnsanın Türeyişi**, Çeviren: Öner Ünalın, Onur Yayınları, Ankara, 1980, s. 73.

da bireysel organizmanın gelişimi ile ilgilenmiş, toplumsal evrimciler gibi organizma ya da türlerin tarihi ile ilgilenmemişlerdir.¹⁸¹

Toplumsal alanda çalışmalar yapan evrimci düşünürler Darwin'in şöhretinden yararlanmakla birlikte, toplumsal ve kültürel evrim düşüncelerine organik evrim fikirlerini aşılama çabası başarısızlıkla sonuçlanmış, ilerlemeye ilişkin geleneksel görüşler değişmeden sürmüştür. Darwin erken dönemlerde toplumsal evrimciler tarafından safça reddedilse de, ilerleyen dönemde organik evrimin terminolojisi çoğu zaman yanlışlar doğuracak şekilde kullanılmaya başlanmıştır¹⁸².

4. Evrimci Düşüncenin Genel Özellikleri ve Henry Maine'in Farkı

4.1. Evrimci Düşüncenin Genel Özellikleri

On dokuzuncu yüzyıl evrimci düşüncesi uygarlığı antropolojik, arkeolojik ve tarihsel gelişimlere göre belirlenmiş belirli aşamalarla inceleyerek tarihsel bir gelişim çizgisi oluşturmaya çalışmıştır¹⁸³. Evrimci düşünce, geç Viktorya dönemi sömürge dalgasıyla doruk noktasına ulaşmış, Britanya İmparatorluğu'nun çöküşüyle sönümlenmiştir. Evrimci düşüncenin bu dönemde ön plana çıkmasının nedeni emperyalizmin ve milliyetçiliğin, çelişen ırk ve vatandaşlık tanımlarını, soy ve bölge prensibine göre eşit şekilde düzenleyerek dengelerinin sağlanmasına yardımcı olmasıdır. Evrimci düşünce sadece milliyetçiliğe ve emperyalizme ilham vermekle kalmamış, Marksizmle tamamen özdeşleştirilemese de, Morgan'ın görüşlerini

¹⁸¹ Bock, **İlerleme**, s. 81.

¹⁸² Bock, **İlerleme**, s.84-86.

¹⁸³ Bock, **Comparison of Histories**, s.235

kullanan Engels aracılıyla komünistlere de her toplumun erişeceği tek bir hiyerarşi formu olduğuna dair umut dağıtmıştır.¹⁸⁴

On dokuzuncu yüzyılda evrimciler, evrimin yasalarını bulmayı ve toplumun geçtiği belli başlı aşamaları belirlemeyi amaçlamışlardır¹⁸⁵. Evrimcilere göre tüm uygarlıklar ve toplumlar veya tek tek kuruluşlar ve kültürler genel bir ilerleme sürecinde belirli aşamaları temsil etmektedir. Bu nedenle ilerlemenin nasıl devam ettiği yönünde genel bir bilginin de olması gerekmektedir¹⁸⁶.

On sekizinci yüzyıl tarih felsefesinden devralınan bu ilerleme anlayışı, evrimci çalışmaların doğrusal bir anlayış taşımasına neden olmuştur. Evrimcilerin dayandıklarını ileri sürdükleri olgusal kanıtlar ise evrensel ve doğrusal evrim tezlerini desteklememektedir¹⁸⁷. Yine de evrimcilerin sosyal bilimlere önemli katkıları söz konusudur. Evrimciler antropolojik ve tarihsel verileri sınıflandırıp, insan toplumlarının olası tüm tipolojilerini saptayarak toplum hakkındaki bilgilerimize katkıda bulunmuşlardır. Diğer bilimlerdeki benzeyen evrim yasaları ortaya koyamamaları da topluma ilişkin eğilimler ve yeniden formüle edilebilecek önermeler ortaya koymuşlardır¹⁸⁸.

Sosyoloji evrimci düşünce ile başlamıştır. Amerikan ve Avrupa fikir dünyasının ana dalları on dokuzuncu ve yirminci yüzyıl boyunca evrimci kamp yönünde ilerlemiştir. Daha sonra geliştirilen toplumsal kuramlar ise evrimci düşünce

¹⁸⁴ Kuper, s.17-18.

¹⁸⁵ Sorokin, s. 235-236.

¹⁸⁶ Bock, **Comparison of Histories**, s. 234.

¹⁸⁷ Sorokin, s. 235-236, 241.

¹⁸⁸ Bottomore, s. 48.

ile hesaplaşmaya devam etmiş, pek çok konuda on dokuzuncu yüzyılda yapılan tartışmalar yinelenmiştir. Dolayısıyla genel özellikleri düşünüldüğünde doktrin hiçbir zaman yok olmamıştır¹⁸⁹.

Evrimci düşünürlere genel hatları ile bakıldığında, pek azının toplum ve kültürü bir bütün olarak ele aldığı görülmektedir. Evrimcilerin ilgileri daha çok belirli kurumlar veya özel kültürel durumlar üzerindedir. Gelişimi insan halinin genel karakteristiği olarak görmüşlerdir. Gelişimi yavaş, düzenli ve sürekli olarak tanımlamışlardır. Değişimin tek tek bireylerin koşulları ile gösterilebilecek aşamalardan geçtiğini tasvir etmişlerdir. Çoğu sadece tarihi açıklamak amacıyla değil, evrimin daha sonra izleyeceği yolların ipuçlarının ve gelişim potansiyeli taşıyan özlerinin maddi gerçeklikte bulunacağını düşündüklerinden, sosyal ve kültürel temellerin ortaya çıkarılmasını önemsemişlerdir. Gelişimin yönü basitten karmaşığa, yapı ve fonksiyon olarak homojenden heterojene, yapısında farklılık içermeyenden, farklılık içerene ve insanların kötü durum ve koşullarda olduğu bir formdan, insanların daha iyi durum ve koşulda olduğu forma doğru olarak tasvir edilmiştir. Toplumun hangi yönde ilerlediğine yönelik fikirler felsefi ve sosyal değerlerle birlikte değişmiştir. Fakat insanlığın modern Avrupa uygarlığından çok farklı bir yapıdan ona çok benzer bir yapıya doğru ilerlediği kanısı ortaktır ve bu barbarlıktan modernliğe doğru bir ilerleyiş olarak düşünülmüştür. Teori değişimin iyi yönde bir değişim olarak tasvir edilmesini gerekli kılmasa da, evrimcilik iyimser bir teoridir¹⁹⁰.

¹⁸⁹ Bock, **Comparison of Histories**, s. 260-261; Appelbaum, s. 102-103; Norman W. Storer, **Focus on Society**, Addison-Westley Publishing Company, London, 1980, s. 432-435.

¹⁹⁰ Bock, **Comparison of Histories**, s. 233-234.

Değişme doğaldır, toplum ve kültürün karakteristiğidir. Değişmenin hızı farklılaşabilir ama değişme sürekli, birbirini izler ve yöneldiği bir amaç vardır. Zaman içinde gerçekleşecek bu amaç kökünde yatmaktadır. Bu nedenle kökene ilişkin araştırmalar yoğundur. Özellikle toplum, kültür ve hukuk gibi konular öz olarak kabul edilir¹⁹¹. İlerleme ya da evrimin insanlığın durumunu iyileştireceğine dair bir inanç söz konusudur. Araştırmaların ortaya serdiği çeşitlilik bu kavrayıştan ötürü ilerlemenin aşamaları olarak ele alınmış, ilerlemeye ilişkin olarak yapılan varsayımsal şemalarda Avrupa toplumu ve kültürü hep en üst aşamaya yerleştirilmiştir. Bu durum ise, dünyanın geri kalanını kendi çıkarı için kullanmayı ve Avrupa'nın üstünlüğünü kabul ettirmeyi kolaylaştıran bir dünya görüşü yaratmıştır¹⁹².

Evrimci araştırmaların temelinde insanlığın tüm zamanlarda ve mekanlarda yaptığı davranışların kıyaslanabilir olduğu önermesi yer almaktadır. Buna insan doğasının zaman ve mekan boyunca benzerlik göstermesi kaynaklık eder. Yapılan araştırmalar evrenseldir ve tüm insanların tecrübelerindeki ortak olan benzerliklere dairdir. Amaç bireysel veya tekil ile ilgilenen tarihselle taban tabana zıttır. On dokuzuncu yüzyıl evrimcileri bu karşıtlığı bilinçli olarak taşıyarak, sosyal ve kültürel gelişimin izlediği yolu bulmaya çalışmışlardır. Fakat bu evrimcilerin kabilelerin ya da ulusların yaşamlarındaki gelişim süreci üzerine değerlendirmelerinde ciddi hatalarının olmadığı anlamına gelmemektedir. Spencer farklı insanların tecrübelerinin farklı olduğunu kabul etmektedir. Genelde eşitsiz gelişimden kaynaklanmadıkları sürece farklılıklarla ilgilenilmemiştir. Yapılmaya çalışılan soyut

¹⁹¹ Nisbet, s. 104-133.

¹⁹² Bock, **İlerleme**, 18-20, 47-48.

bir kültür veya medeniyetin sırasıyla izlediği koşul ve seviyeleri saptamaktır. Farklılıklardan kaynaklanan bir problem genelin araştırılması amacıyla bir kenara itilmiş ve genel tek tek bireylerin tecrübelerinden yola çıkılarak değil, gözlemlenen olguların oluşturdukları maddi düzenle birlikte, kavramsal olarak araştırılmıştır¹⁹³.

4.2. Maine'in Klasik Evrimci Düşünürlerden Farkı

Bu dönemde toplumsal düşüncede gözle görünür bir süreklilik söz konusudur. Maine de bu düşünce çizgisinin bir parçasıdır. Maine, genellikle Tylor, McLennan, Morgan ve Spencer gibi örneklerle birlikte Evrimci Okulun kurucuları arasında sayılmaktadır. Bunun doğruluğunu destekleyen çarpıcı kanıtlar vardır. Maine modern düşünce ve kurumları antik kullanımlarındaki temellerine kadar inerek incelemeye çalışmıştır. Güncel olanda geçmişi görmüş ve güncel kanıtları antik koşulları incelemek için kullanmıştır. Kimi zaman büyük genellemeler yapma yönünde eğilimler taşımış ve belki de en fazla insan sosyal hayatının “statüden sözleşmeye doğru” değiştiğini ifade eden sözleriyle tanınmıştır.

Yine de klasik on dokuzuncu yüzyıl evrimci akımının sınırlı bir kısmına bakıldığında bile, önemli farklılıkların varlığı göze çarpmaktadır ve bu açıdan Henry Maine'in çalışması çarpıcı ve önemli bir örnektir. Maine, evrimci kampta bir varyant olmasına rağmen, bu kampta yer alan gruplara mesafeli durmuştur. Onun bakış açısı, amaçları ve kullandığı metot klasik evrimcilerle tamamen zıttır¹⁹⁴. Bu Maine'in bilinçli olarak ortaya koyduğu bir karşıtlık değildir; çünkü Avrupa düşünce dünyasındaki evrimci fikirlerle yakınlığı olduğunda ya da ilgisi çağdaş evrimci

¹⁹³ Bock, **Comparison of Histories**, s. 234–236.

¹⁹⁴ Bock, **Comparison of Histories**, s.232-233.

göstergelere yaklaştığında, bu fikirleri tam olarak anladığını belirten çok az kanıt vardır¹⁹⁵. Yine de Maine'in düşüncelerindeki farklılığın anlaşılması sadece tarihsel bilgilerin doğru olarak ele alınması için gerekli değildir; Maine'in çalışmaları günümüzde de etkileri görülen, klasik evrimci teorilerin varolan biçimlerine açık bir alternatif oluşturmaktadır¹⁹⁶.

Maine'in amaçları, diğer evrimci düşünörlere göre daha spesifik ve sınırlıdır. İlğisi daha çok dar bir grup, Hint-Avrupalılar üzerindedir. Evrensel olanlarla taban tabana zıttır. Genellemeleri daha çok tarihseldir ve farklı tarihsel olayların tanınmasına veya bir seri olayın farklı yerlerdeki etkileri üzerinedir¹⁹⁷. Henry Maine bazen farklı zaman ve mekanlarda meydana gelmiş olaylara göndermelerde bulunup genellemeler yaparak tarihsel süreçleri yeniden inşa etmeye girişmişse de, sadece tarihi açıdan iç içe geçmiş toplumlarla ilgilenmiş ve bu toplumların tarihini diğer toplumlardan ayrı tutmuştur. Maine tarih ve antropoloji incelemeleri sonucu yapılacak kurumsal tiplere ilişkin düzenlemeyi gerçek tarihle karıştırılmaması gereken bir çalışma olarak görmektedir.

Maine benzerlikler ortaya koymak yerine farklılıklar üzerinden giden bir karşılaştırma anlayışını benimsemiş, tarihteki belli bir durumu açıklamak için pek çok karşılaştırılabilir olgu arasından farklılıklara ilişkin olanları ön plana çıkarmıştır. Maine, evrimci düşünce içinde genel olarak benimsenen, değişmenin doğaya uygun şekilde her yerde, tek biçimli olduğu ve toplumsal ya da kültürel evrensellere bakılarak tarihsel süreçlerin kavranabileceğine şeklindeki düşünceleri

¹⁹⁵ Bock, **Comparison of Histories**, s.237.

¹⁹⁶ Bock, **Comparison of Histories**, s.232-233.

¹⁹⁷ Bock, **Comparison of Histories**, s.236.

benimsememektedir ¹⁹⁸. Maine’inki gibi karşılaştırma ile elde edilen tarihsel bir gözlem ise, evrimci çalışmaların amaçları arasına hiçbir zaman girmemiştir¹⁹⁹.

Darwin’in, çalışmaları konusunda, Maine’e esin kaynağı olduğunu söylemek de zordur²⁰⁰. Gerçi Maine isminin Charles Darwin ile bağdaştırılmasından hiçbir zaman rahatsızlık duymamış, hatta son yazılarında direkt olarak Darwin teorisinin dilini kullanmıştır. Bu nedenle Maine’in adı da pek çok çağdaşı gibi, Darwin ile yan yana anılmıştır. Ama Maine’in görüşlerinde Darwin’in etkisi sınırlıdır. Geçici değişime duydukları ilgi elbette ki bir bağlantı olarak algılanabilir, fakat bu durumda Darwin’in Maine’e borçluluğundan da söz edilebilir. Maine’in, Darwin ile ilgilendiğine veya anladığına dair herhangi bir belirti yoktur. Maine’in son eserlerinde “doğal seçim”, “güçlünün hayatta kalması”, “yaşamak için verilen mücadele” ve “evrim” terimlerini yaygın olarak kullanması konusunda ise durum biraz daha karmaşıktır. Maine Hindistan’daki aristokrasiyi “doğal seçilimin katı bir sonucu” olarak açıklarken ya da kabileye alınan yeni üyelerin “hayatta kalma savaşında” destek sağladığını ifade ederken, bu terimleri Darwin’in kullandığı anlamlarda kullanmamıştır. Hayatta kalma veya direnme gibi sözcükler ona biyologlara ifade ettiklerinden çok farklı şeyler ifade etmektedir.

Maine Darwin’in dilini sadece bireyci, liberal, sosyal ve politik felsefenin bir ifadesi olarak kullanmıştır. Darwin’in sadece populasyon teorisini genelleştirdiğini, ekonomi politiğin temeli ve onu en güçlü olanın ayakta kalması olarak adlandırdığını

¹⁹⁸ Bock, **İlerleme**, s. 82.

¹⁹⁹ Bock, **Comparison of Histories**, s.260.

²⁰⁰ Kuper, s.10.

iddia etmiştir. Bu ise Maine'e yeni herhangi birşey vermemiştir. Maine bir kişinin başkasının omuzlarına basarak yükselmesine ve de en uygun olanın ayakta kalmasına neden olan yaşama savaşının uzun süreden beri farkındadır²⁰¹.

Darwinizmin İngiltere'de güçlenmesi evrimci görüşlere güç kazandırmıştır; fakat sosyal bilimlerdeki pek çok çalışma gibi Maine'in eserleri de Darwinci teoriden çok Lamark'ın Evrim teorisine yakındır. Darwin'in teorisinde evrim bir yöne ya da ilerlemeye sahip değildir, bir plan dahilinde sürmemektedir. Darwin, doğal seçilimin kaçınılmaz bir süreç olduğunu, fakat belirli bazı adaptasyonlarda şans faktörünün de rol oynadığını, çevresel değişikliklerin ise belirleyici olmakla beraber tahmin edilemez olduğunu ileri sürmüştür. Buna göre türlerin tarihinin geçmişe doğru izlenmesi mümkünken, geleceğe ilişkin bir şey söylemek mümkün değildir. Darwin'in evrim teorisine göre toplumsal açıdan yapılmaya çalışıldığı gibi, evrim ve ilerlemeyi yan yana getirerek buna bir değer atfetmek oldukça zordur.

Darwin'in çağdaşı olan düşünürler, daha çok evrimsel değişimin iki gelişme kademesi arasında devrimsel sıçrama olarak görüldüğü Lamarkçı teoriyi benimsemişlerdir. Bu teoriye göre değişim dışsal değil içsel nedenlerin sonucudur ve kazanılmış karakterler kalıtım yoluyla kuşaklara aktarılır. Özellikle Lamark'ın görüşlerinden oldukça etkilenen Herbert Spencer'in düşüncelerinin kazandığı yaygınlık, toplumsal açıdan ileri sürülen evrimci düşüncelerin evrim konusunda Darwin'den çok Lamark'ın anlayışının benimsenmesine neden olmuştur. Gerçi Henry Maine ne Darwin'den ne de Spencer'den fazlaca haberdar değildir; fakat

²⁰¹ Sir Henry Maine, **Popular Government**, John Murray, London, 1886, s.37.

evrim teorisini toplumsal alana uyarlanması söz konusu olduğunda, Spencer'in Lamarkçı görüşlerinin etkisi tartışılmazdır²⁰².

²⁰² Kuper, s.10-11.

HENRY MAINE'İN EVRİMCİ HUKUK ANLAYIŞI

1. Henry Maine'in Çıkış Noktası

Henry Sumner Maine Roma hukuk tarihi, filoloji ve Alman gelenekleri gibi birçok kaynak üzerine araştırmalar yapmıştır. Pek çok farklı alanda yaptığı bu araştırmaları rasgele birbirine eklemek yerine bunlardan bir senteze varan ve kendine has evrimci bir hukuk anlayışı oluşturan Maine'i bu kapsamlı çalışmaya iten en önemli sebep, yaşadığı dönemde geçerli olan hukuk teorilerini çürütme isteğidir²⁰³. Maine'in çıkış noktası Austin'in analitik hukukunun, Bentham'ın hukuk ile ekonomi politik konularındaki faydacı görüşlerinin ve toplumsal sözleşmenin yetersizliğine ilişkin düşünceleridir²⁰⁴. Maine'in bu düşünceleri üzerinde en büyük etki ise Alman Tarihçi Hukuk Okulu'na aittir.

1.1. On Dokuzuncu Yüzyılda İngiltere'de Geçerli Hukuk Teorileri ve Maine'in Bu Teorilere Yönelik Eleştirileri

Henry Sumner Maine'in en ünlü eseri *Ancient Law*'un 1861'de yayımlanmasından önce, İngiliz hukuk çalışmalarına faydacı düşünür Jeremy Bentham ve daha küçük bir oranda da olsa, hukukçunun görevinin güncel hukuki olguyu yakından incelemek olduğunu düşünen öğrencisi John Austin ağırlığını koymuştur. Bentham kariyerinin büyük bir kısmında hukuk reformlarıyla, Austin ise hukuki terminolojinin analiziyle ilgilenmiştir. Maine, bir hukukçunun temel amacının hukuki bilgiyi daha "bilimsel" bir tabana yerleştirmek olduğu konusunda Bentham ve Austin'e katılmakla beraber, ilk hukuki yayınlarından itibaren hukuk

²⁰³ Kuper, s.27.

²⁰⁴ Bock, *Comparison of Histories*, s.237-238.

çalışmalarında tarihin inkarının gereksiz ölçüde dar bir bakış açısı yarattığını, bunun da hukuk alanının tam olarak anlaşılmasına engel oluşturduğunu belirtir²⁰⁵. Maine'e göre faydacı ve analitik hukuk anlayışlarının temelinde toplumsal sözleşme dolayısıyla doğal hukuk düşüncesi yer almaktadır.

1.1.1. Faydacı Hukuk Teorisi

On sekizinci yüzyılın ortalarından on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına kadar İngiltere'de hakim düşünce akımı olan faydacı teorinin tarihi eski Yunan düşünürleri Arisppus ve Epicurus'un savunduğu faydacı ve hazcı düşüncelere kadar uzanmaktadır. On yedinci yüzyılda Thomas Hobbes'un insan doğasını egoist ve hazcı olarak tanımlaması, faydacı düşüncelerin İngiltere'de yeniden tartışılmaya başlanmasını sağlamıştır. Görüşleri faydacı teoriden farklı bir karakter taşımakla beraber Hobbes, mutlakıyetçi devleti savunurken buna gerekçe olarak insan egoizmini göstermektedir. Faydacı teori daha sonraları İngiliz düşünürleri tarafından olgunlaştırılmış; Jeremy Bentham İngiliz düşünce tarihinde ilk kez çeşitli düşünürleri birarada toplayarak Faydacı düşünce akımını bir okul haline getirmiştir²⁰⁶.

Bentham'a göre insanların hayatları boyunca tüm isteği ve amacı acıdan kaçmak ve haza erişmektir. İnsanlar haz ve acı tarafından yönlendirilmektedir. Bentham fayda ilkesini de bu hazcı ahlak anlayışından yola çıkarak açıklamaktadır. En büyük hazzı veren veya mutluluğu sağlayan hareket, fayda ilkesine uygun harekettir. Fayda, yalnız kişisel değil aynı zamanda sosyaldir. Kişinin faydasına olan hareket toplumun da faydasına sonuç doğurur. Bentham toplumu kişilerin

²⁰⁵ Feaver, s. 45.

²⁰⁶ Adnan Güriz, **Faydacı Teoriye Göre Ahlâk ve Hukuk**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1963, s.3-4.

birleşimden ibaret görmektedir. Bu nedenle devlet de fayda ilkesine uygun hareket etmeli, menfaat farklılıklarını bu ilkeye uygun şekilde çözmelidir. Hukuk kuralları da, insanların mutluluğunu artıracak şekilde oluşturulmalıdır. Hukuk toplumun mutluluğunu yani sosyal faydayı sağlamayı amaçlamalıdır. Sosyal faydayı gerçekleştirmek için kanun koyucu geçim araçlarını temin etmek, toplumda refah yaratmak, eşitliği gerçekleştirmek ve güvenliği sağlamak zorundadır. Bentham'a göre hukuk egemen tarafından konulan davranış kurallarıdır. Hukuku devlet otoritesine dayandıran bu açıklama hukuku adalet unsurundan soyutlamaktadır. Bentham'ın hukuka ilişkin bu görüşleri öğrencisi Austin aracılığıyla İngiliz pozitivizminin oluşumunda önemli rol oynayacaktır²⁰⁷.

Bentham ve arkadaşları İngiltere'nin sosyal ve hukuki kurumlarının reformu için gösterdikleri çaba nedeniyle felsefi radikaller olarak da adlandırılmaktadır²⁰⁸. Özellikle, hukukta fayda ilkesi uygulanarak menfaatler arasında uyum sağlanması için bir hukuk reformu yapılması konusunda ısrarlı çalışmalar yürütmüşlerdir. Bu Faydacı Okulun deneyici ve realist karakterinin doğurduğu bir sonuç olarak değerlendirilmektedir. Bentham sadece İngiltere için değil Avrupa ve Amerika ülkeleri için de faydacı düşünceye uygun hukuk reformları önermiştir²⁰⁹. İngiltere'de gerçekleştirilen hukuk reformlarında Bentham'ın oynadığı rol Maine tarafından şöyle açıklanmıştır: "Bentham'ın zamanından beri onun etkisi ile açıklanmayacak hiçbir hukuk reformu yapıldığını bilmiyorum"²¹⁰. Maine'e göre Bentham'ın düşüncelerinin

²⁰⁷ Güriz, s. 262-270.

²⁰⁸ Güriz, s. 257.

²⁰⁹ Güriz, s. 32-33.

²¹⁰ Henry Maine'den aktaran Güriz, s.32-33.

İngiltere’de büyük etki yaratmasının sebebi, kendisinden öncekilerin yapamadığını başarıp “açık bir reform” kuralı oluşturmasıdır²¹¹.

Bentham’ın reform fikirlerinin İngiltere’de bu kadar etkili olmasının en önemli sebebi İngiliz orta sınıfının gelişmesi ile birlikte ortaya çıkan ihtiyaçlar olmuştur. Fransa’da devrimin ardından yapılan sosyal ve hukuki değişikliklere İngiltere’de de ihtiyaç duyulmaktadır; fakat İngilizler eskimiş kurumları devrimin neden olduğu karışıklıklara tercih etmektedir. Bu ortamda Bentham’ın doğal hukuk görüşünü ve toplumsal sözleşmeyi reddeden Faydacı Teorisi devrim yerine reform fikrinin gelişmesini sağlamıştır²¹².

1.1.2. Analitik Hukuk Teorisi

Hukuki pozitivistimin ilk sistemleştiricisi ve analitik pozitivistimin kurucusu Austin, Bentham’ın izinden giderek İngiltere’de geçerli olan hukuk sistemi ve anlayışını sert bir şekilde eleştirmiştir. Londra’da Bentham ve çevresinin kurduğu *University College of London*’da, hukuk bilimi ve uluslararası hukuk alanlarında öğretim üyesi olan Austin, faydacılık düşüncesi doğrultusunda geliştirilen hukuk reformunu savunmuştur. Austin’e göre köklü bir reform yapılması için öncelikle hukukun tanımlanması gerekmektedir. İngiltere’de kralın ve parlamentonun çıkardığı kanunların yanında gelenek ve din kurallarına da yer verilmesi hukukun doğru bir şekilde ele alınmasının önüne geçmektedir²¹³.

²¹¹ Sir Henry Maine, **Ancient Law**, Every Man’s Library, London, 1965, s.46.

²¹² Güriz, s.104-105.

²¹³ Ertuğrul Uzun, 2004, “John Austin: Analitik Pozitivizm”, **Çağdaş Hukuk Felsefesine Giriş**, Editör: A. Haluk Atalay, Teknik Yayınları, s. 11–14.

Hukuku sistemsizlikten kurtararak, çelişki ve yanlışların önüne geçmek ancak mantıki bir analizle mümkündür. Hukukun ne olduğu algı ve gözlem yoluyla belirlenmelidir. Buna göre hukuk gelenek, ahlak ile örf ve adeti kapsamaz; kanun koyucunun iradesinden ibarettir. Bu nedenle hukuk bilimi konu olarak pozitif hukukla sınırlıdır. Pozitif hukuk, siyasi bakımdan üstün olanların kendilerine tabi olanlar için belirlediği kurallardır ve emir içerirler. Emir bir davranışın yapılması veya bir davranıştan kaçınılması anlamına gelmektedir. Emrin muhatabı olan kişi, yükümlülük ve ödev altındadır. Emre uyulmadığı zaman kişi yaptırımla karşı karşıya kalır²¹⁴. Austin, hukukun kaynağını siyasi bakımdan üstün bir otorite olarak açıklayarak, hukukun ahlâkî açıdan tarafsız olması gerektiğini belirtmiştir²¹⁵.

1.1.3. Toplumsal Sözleşme Teorisi

Maine'in eleştirilerine konu olan diğer bir hukuk teorisi toplumsal sözleşmedir. Toplumsal sözleşme teorisi doğal hukuk görüşünün bir parçasıdır. Hukuk, düzen ve devletin bulunmadığı bir doğa durumu varsayımına dayanır. Doğa durumunda üstün hiçbir otorite bulunmaz. İnsanlar barış içinde ve birbirlerine saygı göstererek yaşamak için toplumsal bir sözleşme yaparak doğa durumundan toplum haline geçmişlerdir. Toplumsal sözleşme, insanların kendilerini idare konusunda sahip olduğu iktidarı, belli bir grup insana devrederek devleti oluşturmaları anlamına gelir. Toplumsal sözleşme düşüncesinin en önemli temsilcileri İngiliz düşünürler Thomas Hobbes ve John Locke ile Fransız düşünür Jean Jacques Rousseau'dur²¹⁶.

²¹⁴ Ayşen Furtun, **İngiliz Analitik Pozitivizmi, John Austin'in Hukuk Ve Devlet Teorisi**, Seçkin Yayınevi, Ankara, 1997, s.10.

²¹⁵ Uzun, s.11.

²¹⁶ Adnan Güriz, **Hukuk Felsefesi**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1999, s.192.

Hobbes'a göre, doğa durumunda herkes mutlak olarak kendi davranışlarının belirleyicisidir. Herkes sahip olduğu veya olmadığı her şey üzerinde hak iddia edebilmektedir. Bu "herkesin herkesle savaş halinde" olduğu bir mücadele ortamı yaratır. Sürekli ölüm korkusu içinde yaşayan insanlar, kendilerini koruma güdüsü ile hareket edip tüm haklarını ve yetkilerini toplumsal sözleşmeyle mutlak bir otoriteye devrederler. Dolayısıyla Hobbes'a göre hayvanlardan farklı olarak insanlar, doğal bir dürtü ile değil toplumsal bir sözleşme ile biraraya gelmekte ve devlet oluşturmaktadırlar²¹⁷.

Locke'a göre doğa durumu, Hobbes'un düşündüğünün aksine, bütün farklılıklarına rağmen insanların çatışmasız ve birbirleri üzerinde egemenlik kurmadan yaşadıkları özgür bir dönemdir²¹⁸. Ancak doğa durumunda, cezalandırma hakkına her insanın sahip olması, haksızlıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Herkesi bağlayan kanunlar olmadığı için hak ve özgürlükler sürekli tehdit altındadır. Locke'a göre insanlar, hak ve özgürlüklerini korumak ve güvenliğini sağlamak için bir araya gelerek toplumsal sözleşme ile devleti oluşturmuşlardır. Toplumsal sözleşme ile devlete devredilen tek hak cezalandırma hakkıdır. Diğer bütün hak ve özgürlükler bireyde kalmaktadır; toplumsal sözleşme bunları korumak için yapılmıştır²¹⁹.

Fransız Devrimi'nin en önemli düşünsel önderlerinden olan Rousseau'ya göre doğa durumu toplum öncesi bir durumdur. Doğa durumunda yaşayan insanlar

²¹⁷ Ayşen Furtun, **Thomas Hobbes ve Doğa Kanunları**, Asil Yayın Dağıtım, Ankara, 2005, 17, 26-28.

²¹⁸ Mehmet Tefik Özcan, "John Locke'un Birey Anlayışı", **Ord. Dr. Sulhi Dönmezer'e Armağan**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1917, s.581.

²¹⁹ Niyazi Öktem, Ahmet Ulvi Türkbağ, **Felsefe, Sosyoloji, Hukuk ve Devlet**, Der Yayınları, İstanbul, 2003, s.155-157.

masum, basit ve barış yanlısıdır. Bu dönemde insanlar arasında özgürlük ve eşitlik egemendir. Rousseau'ya göre özel mülkiyetin ortaya çıkması ve uygarlığın gelişimi, bu dönemin yozlaşmasına neden olmuş ve insanın gerçekten insani özellikler edindiği süreç kesintiye uğramıştır. Doğa durumuna geri dönülemeyeceği için insanlar toplumsal sözleşme etrafında birleşerek mülkiyet, özgürlük, eşitlik gibi hakları daha sağlam şekilde oluşturacak bir toplum düzeni ortaya çıkarmışlardır²²⁰.

1.1.4. Maine'in Bu Teorilere İlişkin Eleştirileri

Maine, toplumsal sözleşme teorisini yetersiz görmektedir. Tarihten yardım almaması, toplumsal sözleşme tartışmasını sadece merakla bağlı bir analize dönüştürerek dejenere etmekte ve araştırmacıyı, toplumların farklı zamanlarda farklı özellikler gösterdiği gerçeğinden uzaklaştırarak, tartışmanın yetersizleşmesine sebebiyet vermektedir²²¹.

Maine, toplumun tarihten bağımsız ve akla dayanan ilkelere göre kurgulanmasının sosyal hayatın temelini anlamakta çok fazla işe yaramayacağını düşünmüştür. Soyutlama, somut tarihi gerçeklerle bağlarını kaybettiğinde, aydınlatmak istediği konunun en can alıcı noktasını gözden kaçırma tehlikesini taşımaktadır. Zaman ve mekandan bağımsız evrensellikleri yaratan soyut analizin sınırlarına göz attığında, Maine "bu nasıl oluştu" sorusunu yanıtlamadan sadece "bu nedir?" sorusunu yanıtlamaya çalışan anlayışı protesto etmektedir. Koşullar sadece nesnelerin doğalarının araştırılması ile bulunamayacağı gibi, süreç de sadece ideal yapıdan çıkartılamaz. Varolma varlıklarda belirgin değildir. Tarihsel olan,

²²⁰ Dent, s.136-139,320-323.

²²¹ Maine, s.182.

teorisyenler gerçekte uyuşmayan ideal figürler yarattıkları için gözardı edilebilmektedir²²².

Maine, toplumsal sözleşmeciler gibi, Austin'in hukuki form arayışlarının ve Bentham faydacılığının da kuru hesaplamalarla yola çıktığını ve tarihi gözardı ettiğini düşünmektedir. Maine'e göre Austin ve Bentham kendi dönemlerini doğru olarak değerlendirmişlerdir. Zayıflıkları, en son veya yerel olarak gözlenen olguları evrensel kabul etmelerinden ileri gelmektedir. Dünyanın eskiden beri, az veya çok, onların gördüğü şekilde olduğunu varsaymaktadırlar.

Maine Austin'i, hukuku tarihin her döneminde işlevsel güçlerin varlığından kaynaklanan ve temel prensiplerden kolaylıkla çıkartılabilecek resmi kanunlardan ibaret olarak gördüğü için eleştirir. Kanunlar, insanların karmaşık hayat tecrübelerinin ortaya çıkmaktadır. Hukuk tarihi, fikirlerin tarihidir. Süreç boyunca insanları motive etmiş duygular, değerler, inançlar ve kavramlar vardır. Maine'e göre hukukun doğru şekilde incelenmesi insanları sadece dar spekülasyonlarının dışına çıkarmakla kalmayacak, aynı zamanda tarihsel bir sosyal bilimin de temellerini atacaktır²²³.

Maine'e göre, Bentham'ın Faydacı Okulu tarafından yasama faaliyetlerini hukuki ve toplumsal yeniliğin temel kaynağı olarak görmektedir; fakat Batı tarihini araştıranlar daha önceki toplumların gerçek pratiklerinde bu görüşün destek bulmadığını fark edeceklerdir. Maine tarihin ulaşılması zor alanlarında "hiçbir

²²² Sir Henry Maine, **Lectures on the Early History of Institutions**, Batoche Books, Kitchener, 1999, s.188-189, 197-198, 218.

²²³ Bock, **Comparison of Histories**, s.232, 238-240.

yasama, hiçbir kesin yasa yetkisi bile tasarlanmadığını ve hayal edilmediğini” ileri sürer²²⁴.

Maine’e göre Bentham’ın düşüncelerinin kökeninde, doğal hukuk teorisi bulunmaktadır. Doğal hukuk eski bir Yunan kavramıdır ve Romalar tarafından gelenekleri kendilerininkinden çok farklı olan yabancıları yönetmek için kullanılmıştır. Romalılar evrensel bazı hukuki ilkelerin olduğuna dair Yunan varsayımına dayanarak, birtakım soyut hukuk kuralları oluşturmuş, adaletin soyut şartlarla sağlanabileceğini savunmuşlardır²²⁵. Bu spekülasyona açık bir teori olmakla birlikte, Romalılar tarafından dikkatle uygulanıp aşırıya vurulmamıştır. Oysa doğal hukuk daha sonraları yanlış yorumlanarak, doğal adaletten mükemmel ve orijinal yaşam inancına varılmıştır²²⁶. Maine’e göre oluşan bu yeni teori Fransız Devrimi’nin üretmekte usta olduğu düş kırıklıklarına yol açmış, pozitif hukukun küçümsenmesi, deneyimin yadsınması ve a priori’nin diğer tüm yöntemlere tercihi gibi pek çok olumsuz sonuç doğurmuş ya da onlara hız vermiştir²²⁷.

Maine doğal hukuk ve doğal yaşama olan inancın akla uygun olmadığını düşünmektedir. Bu inanç ancak tarihsel metotla aşılabılır. Maine’e göre:

“ ...dinsel itirazlar bir yana ne zaman birisi böyle bir araştırmaya direniyorsa bunun altında büyük olasılıkla tarihsellikten uzak, doğal bireye ya da topluma olan

²²⁴ Maine, **Ancient Law**, s.4–5.

²²⁵ Maine, **Ancient Law**, s.31-32.

²²⁶ Maine, **Ancient Law**, s.44-45.

²²⁷ Maine, s.53–54.

bilinçli ya da bilinçsiz bir inanca dayanan bir önyargı veya kısır bir gözü kapallık yatmaktadır²²⁸.”

Gerçekte Maine Bentham’ın görüşlerini doğal hukuk düşüncesiyle ilişkilendirirken pek de haklı değildir²²⁹. Bentham *A Fragment on Government* eserinde devletin toplumsal sözleşmeye dayandığı görüşünü açıkça reddederek, devletin kökeninden çok, devlet iktidarının fayda ilkesine göre oluşturulmasının önemli olduğunu belirtmiştir. Bentham İngiliz pozitif hukukunun eleştirilip toplumun faydası esasına göre reforme edilmesi gerektiğini söylerken, doğal hukuku da eleştirmektedir. Doğal hukuk, toplumsal sözleşme gibi hayali varsayımlara dayanmaktadır. Hukuk doğadan gelmez; çünkü hukuk her zaman her yerde devlet otoritesi ile güvence altına alınmış ilkeler toplamıdır. Doğal hukuk ilkeleri ise belirsiz ve şüphelidir²³⁰.

Bentham toplumsal sözleşme teorisinin tarihi bir gerçeğin ifadesi olmadığını düşünmektedir. İnsanların devlete itaatini bu teoriye göre açıklamak mümkün değildir. Bentham Hobbes, Locke ve Rousseau’nun görüşlerini inceledikten sonra bu üç teorinin de aynı şekilde gerçekdışı olduğunu belirtmiş, devlete itaatin gerçek sebebinin menfaat olduğunu ileri sürmüştür. Buna göre, devlet insanların mutluluğu için gereklidir ve onların menfaatine uygundur²³¹.

²²⁸ Maine, **Ancient Law**, s. 53.

²²⁹ Kuper, s.34.

²³⁰ Güriz, **Faydacı**, s. 64.

²³¹ Güriz, **Faydacı**, s. 64-68.

1.2. Alman Tarihçi Hukuk Okulunun Maine Üzerindeki Etkisi

Maine'in analitik ve faydacı hukuka tepkisi, geleneksel tarih anlayışı ile çelişkisi ve özellikle kanunlara bireylerin tecrübelerinin detaylı şekilde incelenmesiyle anlaşılabilir kültürel bir öge olarak bakması, onun Alman Tarihçi Hukuk Okulunun devamcısı olması ile açıklanabilir²³². Yüzyılın daha önceki yıllarında keşfedilen *Gaius'un el yazmaları*²³³ Roma hukukunun gelişimi ve modern hukukla ilişkisi konusunda kıta Avrupa'sının büyük üniversitelerinde büyük bir ilgiye neden olmuştur. İngiltere'de ise akademik alanda çağdaş Avrupa hukuk sistemlerini ve klasik Roma hukuk tarihini konu alan hukuki çalışma neredeyse yok gibidir²³⁴. Maine ise tam o dönemde, daha çok Alman bilim adamlarının hakimiyetinde olan Roma Hukuku okutmaktadır²³⁵.

1.2.1. Roma Hukuku ve Almanya

Roma hukukunun Almanya'da önemi büyüktür. Ortaçağda Almanya'da örf adet hukuku uygulanmıştır. Roma İmparatorluğu'nu yeniden canlandırmak amacı ile kurulan Roma Cermen İmparatorluğu ise on ikinci yüzyıldan itibaren İmparator Iustinianus'un *Corpus Iuris Civilis* adlı derlemesinden oluşan Roma hukukunu uygulamaya koymuştur. Onikinci ve onüçüncü yüzyıllarda hukukun ulusallaştırılması ve hukuki birliğin sağlanması için eski Alman hukukuna karşı bir

²³² Bock, **Comparison of Histories**, s.241.

²³³ Gaius M.S. ikinci yüzyıl sonlarına kadar yaşayan, döneminin Roma hukukuna ilişkin *Institutiones* isimli bir eser yazan klasik hukukçudur. Bkz. Ziya Umur, Roma Hukuku Lügatı, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1975, s.78. Gaius'un el yazmaları Alman tarihçi Barthold Georg Niebuhr tarafından 1816 yılında İtalya'daki bir kütüphanede bulunmuş ve dönemin akademik dünyasını büyük oranda etkisi altına almıştır. Gaius'un el yazmaları Savigny ve Maine'in çalışmaları açısından özellikle önemlidir ve aynı zamanda ikisi arasında ortak bir noktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nick O' Brien, " 'Something Older Than Law Itself': Sir Henry Maine, Niebuhr, and 'the Path not Chosen', **The Journal of Legal History**, Vol: 26, No: 3, December 2005, s.229–251.

²³⁴ Feaver, s. 45–46.

²³⁵ Kuper, s.31.

eğilim oluşsa da, onbeşinci yüzyıldan itibaren eski Yunan ve Roma kültürüne yönelik merakın artması, Roma hukukunu yeniden ilgi odağı haline getirmiştir. İtalya’da yapılan araştırmalarla gelişen Roma hukuku bilgisi Prag, Viyana ve Heidelberg gibi ilk Alman üniversitelerinin kurulması ile giderek artmıştır²³⁶. Avrupa’daki diğer ülkelerden farklı olarak Almanya Cermen hukukuna bağlı kalmayarak Roma hukuku sistemini benimseyip geliştirmiştir. Bunun nedeni Almanya’nın Roma İmparatorluğu’nu mirasçısı olarak görülmesi kadar, Almanya’da bütün ülkeye hakim bir hukuk ve bunu savunacak hukukçuların gelişmesini sağlayacak bir merkezi gücün oluşmamasıdır²³⁷.

1.2.2. Tarihçi Hukuk Okulu

On dokuzuncu yüzyılın başında kanun oluşturma ve hukuki reformun geleneğe saygıyla bağdaştırılması Alman hukukçuların önde gelen tartışma konularından biridir²³⁸. Roma hukuku bütün Alman devletlerinin ortak hukuku niteliği taşımaktadır. Bunun yanı sıra Alman devletlerinin özel kanunları da hukuk alanında uygulama bulmaktadır. Almanya’nın ulusal birliğini sağlamayı kolaylaştırmak açısından ise tüm Almanya’yı kapsayacak bir medeni kanunun kabulü tartışılmaktadır. Bu aslında İngiltere’deki hukuk reformu tartışması gibi, Fransız Devrimi’nin ortaya çıkardığı ilke ve kurumlardan etkilenen bir tartışmadır. Ününü 1814 yılında yazdığı *Zamanımızın Kanun Koyma ve Hukuk Bilimi Alanındaki Ödevi* adlı bir makale ile kazanan Friedrich Carl von Savigny, bu tartışmalar sırasında

²³⁶ Seldağ Güneş Ceylan, “Roma Hukukunun Günümüz Hukuk Düzenlerine Etkisi”, **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:8, Sayı:1-2, Haziran-Aralık 2004, s. 88-89.

²³⁷ Coşkun Üçok, “Alman Hukukunun Tarihi Gelişmesine Bir Bakış”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:7, Sayı:1,2, 1950, s.292, 310.

²³⁸ Kuper, s.31.

medeni hukukun düzenlenmesine karşı çıkmış ve tarihçi hukuk okulunu kurmuştur²³⁹.

1.2.2.1. Savigny'nin Hukuk Anlayışı

Roma hukuku konusunda çalışan Savigny, her hukuk sisteminin belli bir sosyal ve hukuki gelişimin ürünü olduğunu, her halkın kendi özellik ve ihtiyaçlarına göre bir hukuka ihtiyacı bulunduğunu savunmuştur. Savigny'e göre her yerde ve her zaman geçerli, insanın aklından kaynaklanan doğal hukuk anlayışı, tamamen soyut ve gerçek dışıdır. Toplumsal sözleşme teorisi de tarihi bir gerçeği yansıtmamaktadır. Almanya'da yapılmaya çalışan medeni hukuk reformu ise doğal hukuk esasına dayanan Fransız Medeni Kanunu'nun iktibasından ibarettir. Böyle bir düzenleme ise hukukun geçirdiği tarihsel gelişime ters düşmektedir²⁴⁰. Savigny'e göre hukuk gelişimi süresince üç ayrı dönemden geçer:

- 1)İlk dönemde hukuk halk vicdanında örf adet kuralları olarak ortaya çıkar.
- 2)İkinci dönemde, hukukla uğraşan bir sınıf, hukukçular sınıfı ortaya çıkar. Hukuk artık sadece halk vicdanından doğmaz, hukukçular da varolan kuralları yorumlayıp düzenleyerek hukukun gelişiminde rol oynar.
- 3)Üçüncü ve son dönem, hukukun kanunlar halinde yazılması yani kodifikasyon dönemidir.

Savigny'e göre Almanya, hukukun gelişimi bakımından henüz ikinci dönemde bulunmaktadır. Kodifikasyon için hukuk kurallarının hukukçular tarafından bir süre işlenmesi gerekmektedir. Hukukun uzun bir oluşum süreci içinde kesintisiz

²³⁹ Güriz, **Hukuk Felsefesi**, s.227–228.

²⁴⁰ Güriz, **Hukuk Felsefesi**, s.228–230.

şekilde geliştiğini düşünen Savigny için bu açıdan en önemli örnek ise Roma Hukukudur²⁴¹.

Savigny, statik ve sürekli bir hukuk sistemi için uğraşan doğal hukukçulara karşı hukukun dinamik ve her zaman gelişen bir yapısı olduğunu savunmuştur. Hukuku belirleyen halk ruhu (volkgeist)²⁴² olduğunu söyleyerek Fransız Medeni Kanunu'na karşı tavır almıştır. Savigny halk ruhu kavramını her ulusun bir devamlılığa ve deneyim birliğine sahip olması anlamında kullanmış, bu kavram ile hukuk bilimini özerkleştirmek ve hukukun gelişimini açıklamak istemiştir²⁴³.

Savigny ve kurduğu Tarihçi Hukuk Okulu, doğal hukuk gibi soyut varsayımlarla uğraşmak yerine hukukun tarihsel olarak incelenmesi gerektiği görüşünü ortaya atarak, evrimci hukuk anlayışının gelişiminde öncü olmuştur. Savigny hukuki gelişimi doğada varolan kademeli evrime benzetmektedir. Zaten Savigny'nin hukuki gelişimi anlatmak için kullandığı sözcük, "*Entwicklung*" da evrim sözcüğüne karşılık gelmektedir. Savigny'e göre hukuk kültür ile birlikte evrimleşmektedir. Dil de hukukun gibi halk ruhundan doğmakta, kendi iç dinamikleri doğrultusunda halkın içinde ilerlemektedir. Savigny'nin Darwin'den

²⁴¹ Savigny, **Of the Vocation of Our Age for Legislation and Jurisprudence**, İngilizce'ye Çeviren: Abraham Hayward, Batoche Books, Kitchener, 1999,s.17-32.

²⁴² Halk ruhu (volkgeist) kavramı daha çok Savigny'e atfedilen bir kavram olmakla beraber, bu kavramı ilk kez kullanan Tarihçi Hukuk Okulu'nun bir başka mensubu olan Puchta'dır. Puchta da Savigny gibi toplumsal sözleşme kuramını eleştirerek hukukun kaynağının halk ruhu olduğunu savunmuştur. İlk eserlerinde, hukukun kaynağını belirtmek için halk vicdanı kavramını seçen Savigny daha sonraları, özellikle Tarihçi Hukuk Okulu'nun içinde oluşmaya başlayan milliyetçi kutup Germanistler'e karşı tavrını belirtmek ve kültürel birlik vurgusu yapmak için hukukun halk ruhu kavramını kullanmaya başlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Acar, Friedrich Karl von Savigny'nin Hukuk Anlayışı, **Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:1, Sayı:1, Yıl:2006.

²⁴³ Acar, s.71-72.

önce geliştirdiği bu görüşler Maine’i oldukça etkilemiştir; ama Maine’in evrimci anlayışının gelişmesinde asıl rol oynayan Alman, Rudolph von Jhering’tir²⁴⁴.

1.1.2.2. Jhering’in Hukuk Anlayışı

Jhering başlangıçta Tarihçi Hukuk Okulunun ve Savigny’nin görüşlerini benimsemiştir. Daha sonra kaleme aldığı *Hukuk Uğruna Savaş* eserinde ise hukukun oluşumunu dilin gelişimi gibi mücadele gerektirmeyen bir şekilde açıklayan bu görüşlere karşı çıkmıştır. Jhering’e göre hukuk aksine, uzun uğraş ve çabaların sonunda değişmektedir. Hukukun amacı barış ve düzendir; ama bu amaca ulaşmak mücadele etmekle mümkündür. Roma hukukunun gelişmesi de bir mantık işleminin sonucu değil, sosyal bazı amaçlar için yapılan düzenlemelerin sonucudur. Hukuk, sürekli değişen hayat şartlarına uygun güvenceler yaratmalıdır. Jhering, Bentham’ın görüşlerine benzer şekilde insanın bencil bir doğası olduğu, bu nedenle bilinçli şekilde toplum yararına hareket etmeyeceği görüşündedir. Jhering doğal hukuk görüşünü eleştirerek evrensel hukuk görüşünü de reddetmiştir²⁴⁵. Maine özellikle Jhering’in Roma Hukukunun gelişimine ilişkin düşüncelerinden etkilenmiştir. Ama Alman düşünürlerinin iç ayrımları ile fazla ilgilenmemiş, onlardan Roma Hukukunun Alman toplumlarını nasıl etkilediğini öğrenmekle yetinmiştir²⁴⁶.

²⁴⁴ E. Donald Elliott, The Evolutionary Tradition in Jurisprudence, **Colombia Law Review**, Vol:85, No:1, June 1985, s.40-43.

²⁴⁵ Jhering, **Hukuk Uğruna Savaş**, Çev: Rasih Yeğengil, Sinan Matbaası, İstanbul, 1964, s. 7-12.

²⁴⁶ Kuper, s.32.

1.2.3. Almanya'daki Folklorik ve Filolojik Araştırmalar

Savigny ve takipçileri hukuk tarihiyle olduğu kadar milli kültürle, özellikle halkın ruhunun belirgin göstergeleri olduğuna inandıkları dil ve mit ile ilgilenmişlerdir. Bu alanda yapılan çalışmalar dil bilimcilerin Cermen dillerini klasik Yunanca, Latince ve Sanskritçe ile ilişkilendirmesini sağlamıştır. Maine'in *Ancient Law*'u kaleme aldığı dönemde bu çalışmalar sayesinde Hint-Avrupa dil ailesi ve uzantıları artık iyice açığa çıkmıştır.

Savigny'nin öğrencilerinden biri olan Jacob Grimm, ilkel Hint-Avrupa dillerindeki düzenli ünsüz kaymalarını belirleyerek Almanca, Grekçe ve Sanskritçe gibi farklı dillerdeki ses değişimlerini basit kurallara indirgemıştır. Ardından kardeşi Wilhem ile birlikte Cermen halk hikayelerini derleyen Grimm, kendisinin eski Almanca *mark* olarak isimlendirdiği eski bir Hint-Avrupa halk topluluğunun yaşadığını savunmuştur. *Mark*, toprak üzerindeki mülkiyetin ortak olduğu ataerkil ve demokratik bir köy birimidir²⁴⁷.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Oxford'da Sanskritçe profesörü olan Max Müller, filolojik ve folklorik Alman teorilerinin İngiltere'de güç bulmasını sağlamıştır. Müller insanın psişik birliğine dayanan bir evrim anlayışını savunmuş ve cenaze adetleri ve ilah adlarından yola çıkarak, eski Yunanca ve Latince'nin Hint dilleri ile akrabalığı üzerine çalışmalarda bulunmuştur²⁴⁸. Grimm'in öğrencisi John Kemble ise *The Saxons in England* eseri ile Saksonların mark toplumunu da beraberinde İngiltere'ye getirdiğini iddia ederek, Alman teorilerini İngiliz tarih

²⁴⁷ Kuper, s.32-34.

²⁴⁸ Özbudun, Şafak, s.67-68.

yazıcılığına sokmuştur. Hatta bu eserden çok etkilenen bazı İngiliz anayasa tarihçileri de *mark*'ı İngiliz Ortaçağının temeline yerleştirmişlerdir²⁴⁹.

1.3. Hindistan Laboratuvarı

Almanya'da Tarihçi Hukuk Okulunun etkin olduğu dönemde, İngiltere'deki tartışmalar Bentham ve öğrencisi Austin'in geliştirdiği toplumsal mutluluk ve bireysel özgürlüğü destekleyen ayrıntılı hukuk prensiplerinin uygulamaya geçirilmesine ilişkindir. Bentham, bu açıdan kendi hukuk sistemi için bir laboratuvar işlevi biçtiği Hindistan'a özel önem vermektedir. İngiltere'nin sömürgesi durumunda bulunan Hindistan hukuki ve felsefi tartışmalar açısından önemli bir kaynaktır. Önceleri Hindistan'da ikili kural teorisi olarak adlandırılan düzen içinde, İngiliz kanunlarının yanında yerel kanun ve töreler de dikkate alınırken, 1793 tarihinde yapılan Bengal Sözleşmesi ile İngiltere'nin liberal hükümet prensiplerini uygulamaya koyması ve birey haklarını kanunlar vasıtası ile düzenlenmesi, reform tartışmalarına hız kazandırmıştır²⁵⁰.

İngiltere'nin Hindistan'da uygulamaya giriştiği hukuk reformunun en önemli destekçileri faydacılardır. Bentham ikili yönetime karşı toprakta bireysel mülkiyet haklarını öngören reform girişimlerini desteklemiştir²⁵¹. Örneğin Bentham, Hindistan usul hukuku konusunda hazırladığı tasarılar da, bütün Hindistan'da yetkili tek bir istinaf mahkemesi olmasını önermiştir. Bu sayede yerel mahkemelerin kendi geleneklerine uygun şekilde merkezden bağımsız olarak karar vermelerinin,

²⁴⁹ Kuper, s. 33.

²⁵⁰ Kuper, s. 29.

²⁵¹ Özbudun, Şafak, s. 34.

dolayısıyla farklı hukuk uygulamalarının önüne geçilecektir²⁵². Hint Ofisi'ndeki en güçlü kişilerden biri de, kendini reforma adanmış bir faydacı olan James Mill'dir. Mill, yaptığı Hint tarihi çalışmalarına dayanarak, Hindistan'ın gelişme için gereken iç dinamiklere sahip olmadığını, despotizm ve ruhbanlık düşünüldüğünde Hinduların insanlığın en köleleşmiş parçası olduğunu savunmaktadır. Dolayısıyla hükümetin radikal değişimler yapması gerekmektedir. Bu faydacılar için büyük bir fırsattır. Mill, Hint Ofisi'nde güçlendikçe Bentham'ın görüşlerine dayanan hukuk reformları yapmaya başlamıştır. Önce ceza hukuku ardından, idari ve medeni hukuk konusunda düzenlemeler yapılmıştır.

Maine faydacıların görüşlerini eleştirerek Hindistan'daki idari ve medeni hukuk reformlarına şiddetle karşı çıkmıştır. *The Saturday Review*'de yayınlanan bir dizi makale ile Hint ikili sisteminin devamını savunur. Bu arada benzer tartışmalar yapacağı *Ancient Law*'u kaleme almaktadır.²⁵³ Maine *Ancient Law*'da Almanya'da yapılan folklorik ve filolojik araştırmalara dikkat çeker, Hint-Avrupa uluslar ailesinin hukuki tarihini izleyerek, İngiliz hukukunu Hint hukukuna bağlar. Buna göre Hindistan tarihi, eski Almanya ve Roma yoluyla İngiltere'ye uzanmaktadır²⁵⁴.

Ancient Law'u yazdıktan sonra Hindistan da uzun süre görev yapan Maine'in güttüğü politika, faydacıların görüşlerinden pek farklı sonuçlar doğurmamıştır. Fakat yerli kurumların korunması ya da en azından İngiliz kurumlarının ithalatının hızının durdurulması için, Hintli yöneticiler Maine'in görüşlerine başvurmuştur. Maine'in *Ancient Law*'da savunduğu aşamalı gelişim şemasına göre Hindistan gelişmenin

²⁵² Güriz, **Faydacı**, s.109-110.

²⁵³ Kuper, s.30.

²⁵⁴ Kuper, s.32-33

erken bir aşamasındadır. Radikal değişimler yerine yerli kurumlar korunarak ilerletici adımlar atılmalıdır²⁵⁵. Maine bu şekilde muhafazakarlığı ve reformculuğu da birleştirmeyi başarır. Romalılar sayesinde Almanların yaptığı gibi, Hintliler de İngilizler rehberliğinde ilerleyebilecektir²⁵⁶.

2. Maine'in Metodu

Maine, özellikle *Ancient Law* aracılığıyla, hukukçular bir tarihçinin tekniklerini kullandığında, yani şimdiki hukuki sistemlerini anlamak için eski dünyadaki hukuki gelişim kullanıldığında, tüm hukuki kurumların sosyal zeminine daha büyük bir değer verilebileceğini göstermeyi ummuştur. Maine'e göre, "Bu gelişmemiş fikirler hukukçu için yeryüzünün ilk tabakası bir jeolog için neyse odur. Potansiyel olarak, hukukun kendini sonradan gösterdiği tüm biçimleri içerirler²⁵⁷."

Hukukun evrimci bir gelişim içinde olduğu tezi Maine'den önce Savigny tarafından ortaya atılmasına rağmen, Maine "halk ruhu" gibi gizemli ve bilimsel araştırmaya elverişsiz kavramlar kullanmayıp, karşılaştırmalı tarih araştırmalarına yönelmiş, farklı toplumlarda hukukun aynı aşamalardan geçtiğini saptamaya ve genel gelişme kanunları ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Bu metot teorisini sosyolojik araştırmalara yaklaştırarak, onu gerek Hukuk Sosyolojisinin gerekse Sosyolojik Hukuk Biliminin öncülerinden sayılmasına neden olmuştur²⁵⁸.

²⁵⁵ Alan Diamond, "Introduction", **The Victorian Achievement of Sir Henry Maine**, Hazırlayan: Alan Diamond, s. 6. (www.jebmp.gmsr.com internet adresinden 25.03.2007 tarihinde alınmıştır.)

²⁵⁶ Kuper, s.34.

²⁵⁷ Maine, **Ancient Law**, s. 2.

²⁵⁸ Topçuoğlu, s. 476.

2.1. Maine'in Metodolojik Kaynakları

On dokuzuncu yüzyılın başlarında evrimci düşüncenin önemli isimlerinden Auguste Comte sosyal bilimlerde araştırma yöntemi olarak karşılaştırmalı metodu önermiştir. Comte'un tanımıyla karşılaştırmalı metot, basitten karmaşığa doğru ilerleyen sosyal veya kültürel formlar oluşturma prosedürüdür. Fakat Comte karşılaştırmalı metodun, zaman sırası içermediği için bu metodunun daha çok biyoloji için uygulanabilir olduğunu belirtmiştir. Comte'a göre birlikte var olan serileri, sıralanan seriler olarak belirtmek için tarihsel metodun da kullanılması gerekmektedir²⁵⁹. Bu metot toplumsal ilerlemenin ortaya çıkarılması için kullanılan diğer metotlarla geliştirilerek, on dokuzuncu yüzyıl boyunca kültürün doğuşu ve gelişimi üzerine Avrupa'da yapılan çalışmaları geniş ölçüde yönlendirmiştir²⁶⁰.

Maine, Comte'dan biraz daha farklı bir anlayışla hareket ederek işe tarihle başlamıştır²⁶¹. Maine'in yöntemi ve özellikle Roma hukuku materyallerine olan derin inancı, özellikle on dokuzuncu yüzyıl başlarında etkili olan Alman Tarihçi Hukuk Okulunu, Savigny ve Jhering'i andırmaktadır²⁶². Ama Maine, İngilizlere Alman Tarihçi Okulunu tanıtmaktan çok daha fazlasını yapmıştır. Almanların, hukuk tarihinin devamlılığına ve uluslar açısından farklılığına ilişkin yaptıkları vurguyu benimsemiş, fakat her ulusun tarihinin benzersizliğini ve bireyselliğini kabul etmemiştir²⁶³. Dahası, İngiliz analitik hukukçularının rasyonalist varsayımlarını reddeden Maine, hukuki sistemlerin genel evrimini açıklayan bir teorik çerçeveye her şeye rağmen uyabilecek yeni bir tür deneysel tarih kurmaya çalışmıştır. Bu nedenle

²⁵⁹ Comte, s.38-47.

²⁶⁰ Bock, **Comparison of Histories**, s. 243.

²⁶¹ Bock, **Comparison of Histories**, s. 243.

²⁶² Feaver, s. 45-46.

²⁶³ Bock, **Comparison of Histories**, s. 241.

Maine'in hukukun gelişim çizgisi üzerine yaptığı araştırmalar hukukun doğal tarihinin oluşturulması olarak görülmüş ve Darwin'in teorisi ile kıyaslanmıştır. Maine hukuki düşünce ve kurumların organizmalardaki gibi bir gelişimi olduğunu ortaya koyarken bu süreci incelemek için belirli bir tarih çalışması yapılması gerektiğini vurgulamıştır²⁶⁴.

Maine'in metoduna en önemli doğrudan etki ise karşılaştırmalı filolojiden gelmektedir²⁶⁵. Almanya'da başlayan tarihsel incelemeler karşılaştırmalı yaklaşımı olanaklı kılmıştır. Karşılaştırma akrabalık kavramı içinde yapıldığından son çözümlemede tarihsellik kavramını da içermektedir. Grimm'in çalışmalarında ilk örneklerine rastlanan karşılaştırmalı tarihsel yöntem, özellikle Hint-Avrupa dilinin keşfi ile on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına damga vurmuştur²⁶⁶. Almanya'daki çalışmaları yakından takip eden ve aynı yöntemi hukuka uygulamak isteyen Maine'e göre "Eğer yeterli malzeme bulunursa ve doğru şekilde karşılaştırılabilirse kullanılan bu metotların, karşılaştırmalı filolojide ulaşılan şaşırtıcı sonuçlar kadar az itiraza maruz kalacağı kabul edilecektir²⁶⁷."

Karşılaştırmalı hukuktan bahsederken, Maine bu terimi karşılaştırmalı filolojiyi tanımlarken kullandığı anlamda kullandığını belirtmektedir²⁶⁸. Filologların dillerin tarihi hakkındaki bilgilerini, aynı ailede yer alan diğer dillerden aldıkları

²⁶⁴ M. E. Grant Duff, "Sir Henry Maine: A Brief Memoir of his Life", **By the Right Honour M. E. Grant Duff G.C. S.I With some of his Indian Speeches and Minutes**, Selected and Edited by Whitley Stokes, D.C.I. London: 1892, Edinburg Review, 178: 365 (1893: July) p.104.

²⁶⁵ Bock, **Comparison of Histories**, s. 241.

²⁶⁶ Berke Vardar, **Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1982, s.20.

²⁶⁷ Maine, **Ancient Law**, s.72.

²⁶⁸ Sir Henry Maine, **Village Communities in the East and West**, Henry Holt and Company, Newyork,1889, s. 6-7 .

bulgularla genişletmelerinden oldukça etkilenmiştir. Gerekli özenin gösterilmesi halinde, aynı metot hukuka uygulandığında da doğru sonuçların elde edilebileceğini düşünür; fakat bu metot fazlasıyla karmaşıktır. Maine uygulama için gerekli açık ve öğretici tanımlara sahip değildir. Maine'in başlangıç noktası bir grup paralel olgunun tanımlanması ve tarihsel olarak birbirleriyle ilgili olup olmadıklarının bulunmasıdır. Güncel olguların doğrudan incelenmesi tarihsel araştırmayı tamamlamaktadır; fakat tarihsel araştırma birbiriyle yakın olanların olmayanlar ile birlikte sınıflandırılmasını engellemektedir. Karşılaştırma ve tarih ayrı işlemler değildir; çünkü kullanılan bulguların sebep sonuç ilişkisi ve sırası her zaman tarih tarafından ortaya çıkarılmaktadır. Aynı türden olmayan tarihlerin karşılaştırılması gibi birbirleriyle gerçekte karşılaştırılmayacak yakın olgulardan uzak durulması için özel dikkat gösterilmelidir²⁶⁹.

Filologlar, farklı dönemlerden bir dile dair kullanılabilir buluntular elde ederek, dilin tarihi ile ilgilenirler. Bu buluntular bittiğinde ise, aynı aileden akraba bir dil ile karşılaştırarak, dilin tarih öncesine ait parçalarını²⁷⁰ ortaya çıkarmaya çalışırlar. İkinci dilin birinci ile aynı aileden olduğu kesin olarak bilindiği sürece, yapılan bu ikinci inceleme de tarihseldir. Başka şekilde ifade etmek gerekirse, bir dil ailesindeki tüm dillerin akrabalığı kesin olarak bilinirse, bu ailenin içindeki bir dil, daha geniş bir tarihin bir parçası olarak değerlendirilebilir. Bu parça, farklı bir varoluşu oluşturan ideal bir seride bir aşama veya basamak değildir. Amaç, ne dilin köklerini bulmak ne de dilin tarihini oluşturmaktır. Karşılaştırmalı filoloğun esas

²⁶⁹ Maine, **Village Communities**, s. 6-9.

²⁷⁰ Parça filolojik bir terim olarak bir dilsel bütünden soyutlanmış bölüm anlamında kullanılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. B. Vardar, N. Güz, M.R. Güzelşen, E. Öztokat, O. Senemoğlu, **Başlıca Dilbilim Terimleri**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1978, s. 105.

amacı, bir dil ailesi içindeki her bir dilin tarihini aydınlatmaktan ibarettir. Bu, kanun ve toplumların tarihini incelemeye başladığında, Maine'in niyetinin ne olduğunu açıkça göstermektedir.

Maine'in ilgisi daima belli bir yere ve zamana ait olgular üzerindedir; amacı da tarihi aydınlatmaktır. Bu, kültürel elemanların veya toplumsal aşamaların, kuramsal olarak durağanlaştırılmasını ve değişimlerinin tanımlanması için sıralanmalarını içermemektedir. Temel prensip, geleneksel tarihçilerin yaptığı gibi, durumları açıklamak ve sıralamak da değildir. Karşılaştırma yapılabilmesi için tarihler arasında ortak veya bitişik noktaların bulunması gerekmektedir. Olaylar arasındaki farklılıkların doğru bir şekilde açıklanabilmesi için belli bir karşılaştırma alanının belirlenmesi gereklidir²⁷¹.

Maine'in de belirttiği gibi, karşılaştırmacı filoloğun kolay ve güvenilir sonuçlar bulması, karşılaştırmalı hukukçuya göre daha kolaydır. Dil, hukuka göre dış koşullardan daha az etkilenmektedir²⁷². Ayrıca filologların karşılaştırmalarını yaptıkları ortam, Aryan Dillerine ilişkin filolojik araştırmaların etkileyici kanıtlarının da gösterdiği gibi, tarihsel olarak birbiri ile ilgili parçalar içermektedir. Zaman ve uzayda süreklilik pek çok çizgiden takip edilebilmektedir. Kültürel çalışmalarda sıkça karşılaşılan maddi ve mekansal olarak dağılmış olgularda benzerlik bulma zorluğu, dilbilgisinden sağlanan kanıtların genişliği ve özgüllüğü sayesinde büyük ölçüde aşılabilmektedir²⁷³.

²⁷¹ Bock, **Comparison of Histories**, s. 243-244.

²⁷² Maine, **Village Communities**, s.8.

²⁷³ Maine, **Village Communities**, s. 8.

2.2. Maine'in Kullandığı Veriler

Maine a priori yönteme²⁷⁴ köklü bir şekilde karşı çıkarak tarih ve deneyim dışı varsayımlarla uğraşmak yerine, insanlığın ilk deneyimlerine ilişkin bilgilerin eldeki verilerle kurgulanmasını önermektedir²⁷⁵. Genel olarak bakıldığında Maine'in karşılaştırmalı çalışmasının sınırları, elindeki bulguların güvenilirliği ile sınırlıdır. Maine, *Ancient Law*'da zamanda geriye doğru giderek tarihsel gerçekleri araştırmak için üç tip veriden bahsetmiştir:

- 1) Kendi toplumundan daha az gelişmiş toplumları izleyen gözlemcilerin sunduğu veriler,
- 2) Irkların kendi geçmişlerinden beri korudukları kayıtlar,
- 3) İlkel hukuk²⁷⁶.

Maine ikinci tip verileri dini fikirler ve ırksal gurur nedeni ile değişikliğe uğrayabilecekleri için daha az güvenilir bulmaktadır. İnsanların kendileri hakkında verdikleri bilgiler objektif değildir. Belli yönlerden aynı şey, kanun ve yorumlarda saklandığı şekliyle ilkel hukuk için de söylenebilir; fakat yine de Maine'e göre ilkel hukukta tehlike kanunlar güvenilir yollarla saklandığı için, daha azdır. Derleyiciler, kendi beklentilerinin kanunların güvenilirliğini etkilemesine izin vermiş veya esas olarak kanunları gözardı ederek hareket etmişlerdir. Maine özellikle bazı Hindu kanunları konusunda bu şüpheyi taşımaktadır. Dolayısıyla kanunların tarihsel dokümanlar olarak incelenmesinde fazlası ile dikkatli olunmalıdır. Bütün bu

²⁷⁴ A priori yöntem ya da diğer adıyla sezgi yöntemi, felsefi inançlara duyu ve deneyimlerden bağımsız olarak yani sezgi yoluyla ulaşılması anlamına gelmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cevizci , s.275.

²⁷⁵ Özbudun, Şafak, s.34.

²⁷⁶ Maine, **Ancient Law**, s. 71–72.

sorunlara rağmen yine de kanunlar bazı eski sosyal koşulların aydınlatılmasında en güvenilir kaynakları oluşturmaktadır. Ayrıca kanunlar kolaylıkla bulunabilir, sağladıkları bilgiler üzerinde değerlendirme yapmayı sağlayacak kadar fazladır. Maine'e göre geçmişi aydınlatmak için özellikle o zamanlar yeni bulunmuş olan Gaius'un el yazmalarındaki Roma Kanunları önemlidir²⁷⁷. Dolayısıyla kanunlar üzerinde karşılaştırmalı çalışmalar gerçekleştirilebilir²⁷⁸.

Maine ilkel toplumların geçmişten bu yana korudukları kayıtlara güvensizlik taşıdığını hiçbir zaman söylememiştir; fakat bu kanıtlara karşı ilgisizliği onu John Ferguson McLennan ve Lewis Henry Morgan gibi on dokuzuncu yüzyıl evrimcileri ile karşı karşıya getirmiş ve yirminci yüzyıl hukuk tarihçilerinin sürekli olarak eleştirilerine maruz kalmasına neden olmuştur²⁷⁹.

Maine'in *Ancient Law*'da bugün ilkel kanıtlar olarak adlandırılan materyallere veya antropolojik kayıtlara karşı ilgisiz kaldığı görülmektedir. İlk bakışta bu tip verileri kullanmaması için hiçbir neden yoktur²⁸⁰. Maine geçmişin günümüzde yaşadığına, toplumların aynı hızda ilerlemediklerine, insanlığın başlangıcının yöntemsel araştırma ile açıklanabileceğine ve barbarlık ile medeniyet arasındaki farkın tür değil seviye farkı olduğuna inanmaktadır²⁸¹. Bu inanışlar klasik evrimciliğin temelinde yer alan varsayımlardır. Avrupalılar'ın keşfettiği yeni

²⁷⁷ Maine, **Lectures on**, s.140.

²⁷⁸ Bock, **Comparison of Histories**, s.245-246.

²⁷⁹ Bock, **Comparison of Histories**, s.246.

²⁸⁰ Bock, **Comparison of Histories**, s.246.

²⁸¹ Maine, **Ancient Law**, s.70-71.

kültürler arasında bir sıralama yapılmasının ve bunlardan elde edilen verilerin, yapılan ideal sıralama ile karşılaştırılmasının önü açıktır²⁸².

Maine daha farklı bir araştırma yapmak için eldeki ilkel kanıtların yeterli olmadığını düşünmektedir. Tacitus²⁸³ Almanya'da iyi bir başlangıç yapmıştır, fakat onun ortaya attığı adım iyi bir şekilde takip edilmemiştir. Maine'e göre Avrupalılar araştırma yapılmasını zorlaştırdıkları için komşularını küçümseyerek gözardı etmektedirler. Dolayısıyla, araştırma yapmak için başka yerlere bakmak gereklidir²⁸⁴.

Maine'in, Avrupalılar'ın iki yüzyıldan beri gemilerinin demir attığı her yerde karşılaştıkları ilkel kabilelerin gelenek ve eserlerinde, toplum ve kültürün temellerini aradıklarından haberdar olmadığına inanmak oldukça güçtür. Aynı zamanda modern antropolojinin, M.S. birinci yüzyılda Tacitus'un yaptığı gözlemlerin objektiflik seviyesine ulaşmadığını düşünmesi de yersizdir. En mantıklı düşünce Maine'in bu konu üzerinde fazla uğraşmadan başka bir araştırmanın içine girdiği ve daha iyi olduğunu düşündüğü bir araştırma metodunu kullandığıdır²⁸⁵.

²⁸² Bock, **Comparison of Histories**, s. 246.

²⁸³ Cornelius Tacitus Roma'nın en ünlü tarihçisidir. Aynı zamanda hukukçu ve siyasetçi olan Tacitus M.S. 55 yılında soylu bir ailenin çocuğu olarak doğmuştur. Tacitus ilk iki kitabını M.S. 98 yılında yazar. Bu kitaplardan ilki, *Agricola*'da Romalı ünlü bir komutan, aynı zamanda Tacitus'un eşinin babası olan Iulius Agricola'nın hayatını anlatmaktadır. İkinci eser ise Roma İmparatorluğu'nun sınırlarının dışında yaşayan Alman kavimleri konu alan *Germania* adlı bir incelemedir. Bu eserinde Tacitus, Germania'nın topraklarını ve Almanlar'ın kanunlarını, gelenek-göreneklerini inceler. Daha sonra Roma Tarihine yönelik araştırmalar yapan Tacitus'un en önemli eserleri *Historia* ve *Annales*'tir. Bkz. Shelby Foote, "Introduction", **The Annals and The Histories**, Cornelius Tacitus, The Modern Library, Newyork, 2003, s.11-21. Maine özellikle Tacitus'un Alman Kavimleri üzerine yaptığı çalışmayı önemsemektedir. Maine, **Ancient Law**, s.71.

²⁸⁴ Maine, **Ancient Law**, s.71.

²⁸⁵ Bock, **Comparison of Histories**, s. 246

Maine'in kullandığı dil de, özellikle ilk kitaplarında, yanıltıcıdır. Maine “Ancient” (kadim), “primitive” (ilkel), “archaic” (arkaik), “early” (ilk) ve “distant” (eski) gibi sözcükleri değişimli olarak birbirlerinin yerine kullanılmıştır. Bu ifadelerin hepsi, Maine'in hukuki pratikten elde ettiği tarihsel bulgulardan daha eski olmayan bir zaman dilimine işaret etmektedir. Maine bunu ifade etmek için her zaman dikkatli davranmamış olsa da, özellikle *Ancient Law*'da, ilkel bir form veya pratikten bahsettiğinde, araştırmasını yürüttüğü toplumlar içinde tarihsel olarak en eskisine işaret etmektedir²⁸⁶.

Maine *Ancient Law*'u yazarken bu konuda dikkatsiz davrandığını daha sonra şöyle itiraf etmiştir:

“İnsan toplumunun mutlak kökenini bulmak benim amaçlarım arasında değildi. Bu konudan bahseden çok az şey yazdım ve daha ileri gittiğimde bana bulanıklık ve sisten başka birşey vermeyen araştırmalara karşı belli bir tikslenme içerisinde olduğumu ifade etmeliyim. İçine girdiğim girişim.... Gerçeği bulmak, sanalın veya rastgele varsayılanın aksine, modern insanlığın kurumlarının tarihini ortaya çıkarmaktı. Bu işe başladığımda, 1861'den yıllarca önce, geçmiş muğlaklaştırılmış ve belli bir noktadan sonrası doğanın kanunları ve değişmezliğine dayalı a priori teoriler ile karanlıklaştırılmıştı²⁸⁷.” Dolayısıyla Maine, tarihte yeterince gerilere gitmediğine yönelik eleştirilere karşı çıkarken, kanıtların el verdiği ölçüde geçmişe gittiğini ileri sürmektedir. Sonuçta yapmaya çalıştığı şey yaşadığı

²⁸⁶ Bock, *Comparison of Histories*, s. 247.

²⁸⁷ Sir Henry Maine, *Dissertation on Early Law And Custom*, Batoche Books, Kitchener, 1999, s.106.

dönemi aydınlatmaktır ve geçmişe dönük yapılan her türlü girişimin bu amaca hizmet ettiği kanısındadır. Maine bunun için karşılaştırmalı bakışı önermektedir²⁸⁸.

Maine “İlkel” diye adlandırılan insanlar üzerinde yapılan günümüzdeki ve geçmişteki gözlemlerden elde edilen bulguların kullanılmasına karşı çıkmamıştır²⁸⁹. Günümüzdeki ilkel insanların bazı davranışlarının, ilk ilkel insanların davranışlarına benzediğine inanmaktadır. Maine, araştırmacıların geçmişleri hakkında hiçbir şey bilinmeyen ilkel kabilelere yönelmelerini garipsemiş ve Avrupalıların kendi kültürlerinden bu kadar farklı olan yabancı kültürleri incelerken elde ettikleri verileri yorumlarken karşılaşılabilecekleri güçlükler üzerinde ısrarla durmuştur; ama bu tip verilerin silinip atılması için herhangi bir teorik neden de görmemiştir. Dolayısıyla belki de Maine’in ilkel kanıtların karşılaştırmalı metotta kullanılması konusunda esas kaygı duyduğu, modern gelenekler ile ilkelerin geleneklerinin arasında doğru bir tarihsel ilişki kurulmasının zorluğudur²⁹⁰.

2.3. Maine’in Araştırmalarının Coğrafi Kapsamı

Maine’in karşılaştırmalı hukuk çalışmalarının coğrafi kapsamı ise Hint-Avrupalı insanların yaşadığı bölgeleri içermektedir. Maine en fazla bulguyu Roma ve Hindistan kaynaklarından elde etmiştir; fakat Cermen, Kelt ve Slav kaynakları da özellikle *Ancient Law*’dan sonraki çalışmalarında Maine’e önemli bir çalışma alanı sağlamıştır. Maine’in Hint-Avrupa kaynaklarını kullanmasının en önemli nedeni, bu kaynakların özellikle hukuki açıdan çok zengin olmasıdır. Aynı zamanda Maine, Hint-Avrupalılar’ın o güne kadar gelmiş geçmiş en başarılı ve gelişime en açık

²⁸⁸ Bock, **Comparison of Histories**, s.247.

²⁸⁹ Maine, **Dissertation on**, s.106-127.

²⁹⁰ Bock, **Comparison of Histories**, s.248.

medeniyet kurucular olduklarını düşünmektedir. Maine Hint-Avrupalılar'ın başarısını açıklamaya çalışmaya gerek duymaksızın kabullenmiş, buna gerekçe olarak da sadece ırksal özellikleri göstermiştir.

Bu çalışma alanını seçmesinde Hint-Avrupa dillerinin yeni kanıtlanan tarihsel bağları özellikle etkili olmuştur. Maine, Hint-Avrupa dili konuşmayan ırkların daha sonraları bu dilleri benimsemesi veya bu dilleri kabul etmek zorunda bırakılmaları gibi olasılıklardan habersiz değildir; fakat bunu görece istisnai bir durum olarak görme eğilimindedir; çünkü tarih alanında yapılan çalışmalar, ortak bir dil konuşan insanların kültürel özellikleri benzer toplumlara sahip olduğunu göstermektedir. Fakat Doğu'da gerçekten Hint-Avrupalı bir toplumun var olduğunu veya bu kökenden bir parçanın göç ettiğini düşünmek için eldeki tarihsel veriler yeterli değildir. Dolayısıyla Maine'in karşılaştırmalı bakış açısının kuruluşunda bazı önemli sorunlar vardır²⁹¹. Ancak Maine bu sorunu çözmek için *Ancient Law*'un giriş sayfalarında, "Etnoloji Hintlilerin ve Romalıların aynı kökenden geldiklerini göstermektedir" gibi basit cümleler kurmakla yetinmiştir²⁹². Yapılan araştırmalar ise sürekli benzerliklerin açıklanmasına ilişkin problemler ortaya çıkarmaktadır. Yayılma, doğrudan alım, ortak olarak ortaya çıkma ve bağımsız olarak keşfetme üzerine sürekli yeni sorular ortaya atılmaktadır²⁹³.

Maine çalışmalarında Hindistan'daki geleneksel kanunlardan bahsederek, Avrupa'daki geleneksel kanunlarla benzerliklerini ortak kökene ya da ortak sosyal gereksinime bağlamakta ve benzerliklerin daha genel bir model ile açıklanabileceğini

²⁹¹ Bock, **Comparison of Histories**, s.249-250.

²⁹² Maine, **Ancient Law**, s.12.

²⁹³ Bock, **Comparison of Histories**, s. 250.

öne sürmektedir²⁹⁴. Genel olarak Maine, “tüm hepsinin bizim geçici olarak Aryan diye adlandırdığımız ortak bir temelden ortaya çıkışını” savunmuştur²⁹⁵; ama Maine’e göre bu birbirini takip eden Aryan formlarının ortaya çıkarılması ile çözülebilecek basit bir sorun değildir. Her insan grubu ve genellikle her ulusun içindeki yöreler kendi öz tarihlerine sahiptir. Farklılıklar sadece detaylarda gözlemlenebilmektedir²⁹⁶. Maine tezlerini Ari toplumların tarihine dayandırmış olsa da, eleştirisini de kendi getirmiştir: “zorluk... Nerede duracağını bilmek, hangi insan ırklarının, patriarkal model içinde örgütlenilerek oluşan bu toplum modeline oturtulmayacağını söylemektir.”²⁹⁷.

Maine, Roma’nın geçmişteki tüm Hint-Avrupa oluşumlarını etkilediğini düşünmüştür. Bu nedenle Roma hukukundaki gelişmeleri tekrar tekrar ele almıştır. Romalılar çıkarttıkları ferman ve kanunnameler ile etkileri altında bulunan tüm bölgelerdeki gelenekleri değiştirmiş ve böylece onları eski toplumlardan ayırmışlardır. Bazı durumlarda çok eskilerden beri kullanılan Hint-Avrupa gelenekleri Roma kanunları tarafından sökülüp atılmış, bu gelişmeden bölgelerin tarihi de etkilenmiştir. İrlanda gibi bazı yerlerde ise bu etki daha azdır veya gecikmiştir. Bu nedenle kanunlarında Hint-Avrupa geleneklerinin korunduğu net bir şekilde gözlenebilmektedir²⁹⁸.

²⁹⁴ Maine, **Village Communities**, s.19, 65-66.

²⁹⁵ Maine, **Lectures on**, s.165.

²⁹⁶ Maine, **Ancient Law**, s.11; Maine, **Village Communities**, s. 65, 14; Sir Henry Maine, **Lectures on**, s.165.

²⁹⁷ Maine, **Ancient Law**, s.72-73.

²⁹⁸ Bock, **Comparison of Histories**, s. 250.

Maine Hindistan'ın aşırı derecede izole edilmiş olmasını, Roma ve Hint tarihleri arasındaki farklılığın temeli olarak görmektedir. Din ve kast sisteminin etkileri de Hindistan'da geleneklerin güçlü bir şekilde korunmasına neden olmuştur. Kast sistemi belli insan gruplarına ve dolayısıyla onlara özgü fikir ve eylemlere belli bir katılık vermiştir. Bir uzlaşma dini olan Brahmanizm, eski inanış ve kültürleri onlarla ilgili kuruluşlarla birlikte korumuş ve geleceğe taşımıştı. Bunun tersine Hıristiyanlık ise batıl itikat ve yabancı görüşlere savaş açmıştır²⁹⁹.

Maine'in entelektüel hayatını en fazla etkileyen Roma hukuku üzerine yaptığı çalışmalar olmuştur. İlk ve en önemli çalışması, *Ancient Law* Roma Hukuku üzerinedir. Romalı hukukçuların geniş ve zengin tecrübeler üzerine oluşturduğu bu mükemmel yapı, Maine'e sadece sofistike bir sistem göstermekle kalmamış, aynı zamanda etik üzerine yapılan vurgular, tüm Batı ahlaki ve politik felsefesinin altında yatan bir mantık ve düşünme şekli sergilemiştir. Roma hukukunun dallanan etkileri, kıta Avrupa'sında, Maine'in hukuki eğitimin ciddi şekilde gözardı edildiğini düşündüğü İngiltere'ye oranla daha iyi anlaşılmaktadır. Maine'e göre politik ve ahlaki bilimlerin gelişmesi ancak bu bağlantıların onarılması ile gerçekleşebilir.

Maine'in incelemelerinin Roma hukukuna yönelmesinin diğer bir nedeni de Roma hukukunun detaylı ve güvenilir tarihsel kaynaklardan oluşmasıdır. Roma hukukuna dair karşılaştırmalı bir araştırma, uzun bir tarih boyunca işleyen hukuki süreçleri ortaya çıkaracaktır. Bilinmeyen bir zaman ve yerde yapılmış olduğu söylenen bir toplumsal sözleşme somut bir örnek ile değiştirilebilir. İnsan doğası

²⁹⁹ Maine, **Village Communities**, s. 57-8, 211, 216-20; Maine, **Lectures on**, s. 28-35, 136-138; Maine, **Ancient Law**, s. 6-10.

üzerine yapılan zamandan bağımsız önermeler insanların düşünce ve eylemleri ile yer değiştirebilir. Ayrıca araştırmacı, Maine'in her zaman korktuğu, geçmiş modern koşulların etkisi altında kalarak inceleme tehdidinden kurtulabilir. Bu nedenle Maine'i karşılaştırmalı tarih araştırmalarına iten nedenlerden biri de Roma hukuku ile olan tanışıklığıdır³⁰⁰.

2.4. Maine'in Farklılıklara Verdiği Önem

Maine'in kullandığı dilin cüretkarlığı, Maine'in ileri sürdüğü fikirlerin tüm zamanlar, tüm insanlar, tüm yerler için geçerli olduğu izlenimi vermektedir. Bu aynı zamanda Maine'in çalışmaları üzerine yapılan pek çok eleştirinin de konusudur; fakat *Ancient Law*'da bile Maine, zaman ve yer açısından kısıtlamalar ortaya koymuştur³⁰¹. Bu kısıtlamalar sonraki yazılarında, daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır³⁰².

Maine, değişimi insan toplumları için normal olarak görmemesi noktasında çağdaşlarından ayrılmıştır. Maine'e göre tam aksi doğrudur. Maine, "insanoğlunun büyük kısmının sivil kurumların geliştirilmesine ilişkin bir parça istek gösterdiği bile tartışmalıdır" der ve ekler "işin doğrusu zihinsel, ahlaki ve fiziksel yapımızın en büyük parçası kararlı kısımdır³⁰³". Bu nedenle, her durumda hem değişim hem durağanlık belli kurumların değiştirilmesi ile ilgili koşullar referans alınarak

³⁰⁰ Bock, **Comparison of Histories**, s. 242.

³⁰¹ Maine'in en ünlü genellemesi bile statüden sözleşmeye hareketi gelişen toplumlarla sınırlandırılmıştır. Bkz. Maine, **Ancient Law**, s.100.

³⁰² Bock, **Comparison of Histories**, s. 244

³⁰³ Maine, **Popular Government**, s.134.

açıklanmalıdır. Maine bu noktada daha güvenilir sonuçlara ulaşmak için geçerli yol olarak kendi araştırma yönteminin kısıtlı kapsamını savunmaktadır³⁰⁴.

Maine'in, on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılda yaygın olarak kabul gören, insan doğasının zaman ve mekan açısından değişmez olduğuna ilişkin düşünceye katılmadığı ortadadır. Maine, ekonomi politikçilerin İngiliz tacirlerini evrensel ve değişmez insan doğasının bir görünümü olarak ele almalarının bir yanılğı olduğunu sürekli olarak belirtmiştir³⁰⁵. Çoğu zaman insanların farklılıklarını karşılaştırma yapmayı ve genellemelere varmayı imkansız kılacak şekilde öne çıkarmıştır. Maine'e göre kültürel farklılıkların ırksal farklılıklarla açıklanması doğru değildir. Maine, insan doğasında ısrarla devam eden eğilimlerin varlığından bahsederken bile, değişim süreçleri boyunca, insan doğasının kazandığı ve ilettiği değerlere önem vermektedir³⁰⁶. Maine farklılıklar konusunu insanların gelişim hızlarının farklı olduğu gibi basit genellemelerle geçiştirmemiştir. Maine'e göre elindeki verilerin tarihsel özgülüğü, bu tip bir gözlemi sıradanlaştırmakta ve daha detaylı açıklamalar yapılmasını olanaklı hale getirmektedir³⁰⁷.

Maine'in benzerliklere duyduğu ilgi, onu her zaman farklılıklar ile ilgilenmeye itmiştir. Maine tatmin edici bir genellemeye gitmek istediği durumlarda bile farklılıkları gözardı etmemeye özel önem vermiştir³⁰⁸. Farklılıklar Maine'in karşısına sürekli yeni sorular çıkartmıştır. Maine üzerinde çalıştığı toplumlarda tipik

³⁰⁴ Bock, **Comparison of Histories**, s.251

³⁰⁵ Maine, **Village Communities**, s. 196–197, 232-233

³⁰⁶ Maine, **Ancient Law**, s.43-44; Sir Henry Maine, **Lectures on**, s.32-33,140-141; Maine, **Dissertation on**, s.77; Maine, **Village Communities**, s. 215, 254.

³⁰⁷ Maine, **Lectures on**, s. 7.

³⁰⁸ Bock, **Comparison of Histories**, s.260

olarak adlandırdığı sistemler ve süreçler bulmaya çalışmıştır. Fakat eserlerinde zaman zaman sadece belli bir toplumda var olan bir olguya işaret etmekle yetinmiş, hatta daha ileri giderek evrimci bir form ile hazırlanmış hiçbir evrimci yöntemin doğru olma olasılığının bulunmadığını öne sürmüştür.³⁰⁹

3. Maine'in Hukuk Anlayışı

Maine hukuk konusunda Bentham ve Austin'in görüşlerini, Savigny'nin izinden giderek Roma hukuku kaynaklarına dayanarak çürütmeye çalışmıştır. Maine'e göre ilk toplumlarla gelişmiş toplumlar arasındaki farkın kökeni Roma hukukunda bulunabilir. Batı'nın gelişimini sağlayan kural ve özgürlük arasındaki dengenin kökeni Roma'dır. Roma'daki hukuki kurumların tarihi hukuk hakkında bize geniş bir bilgi birikimi sunmaktadır. Maine özellikle iki noktanın üzerinde durur. Roma hukuk sistemi nasıl ortaya çıkmıştır ve nasıl gelişmiştir? Roma hukuku ilkel hukukla gelişmiş hukuk arasındaki köprüyü oluşturmaktadır³¹⁰.

Maine'e göre hukuki sistemin temelini gelenek tarafından değil yasama faaliyeti ile belirlenmesi, kanunun siyasal otoritenin bilinçli emri ile oluşması sadece hukuka ilişkin güncel bir ifadedir. Maine görüşünü şu şekilde dile getirir:

"...ilginç olan şey, ilkel düşünce tarihine daldıkça Bentham'ın belirlediği öğeler bütününe benzer bir hukuk kavramı ile karşılaşmayız. Oysa insanlığın ilk çağında ne bir yasama ve ne de somut bir kanun koyucu düşünülemez." Maine tersine, o zamanlarda ataerkil despotizm altında yaşayan kişilerin her fiilinde, bir

³⁰⁹ Maine, **Dissertation on**, s.155.

³¹⁰ K.B. Smelie, "Sir Henry Maine", **Ekonomica**, No.22. (March,1928), s. 64-67.

hukukun değil fakat keyfi şekilde hareket eden bir rejimin kontrolü altında olduğunu ileri sürmektedir³¹¹.

3.1. Ataerkil Toplum Teorisi

Maine'e göre toplumsal sözleşme savunucularının toplumun kökenine ilişkin "doğa durumu" kurguları tarih ve deneyim dışıdır. Maine *Ancient Law*'da insanların özgür ve yazgılarına egemen olduğu doğa durumu varsayımı yerine, "ataerkil despot"un kaprislerinin egemen olduğu toplulukları yerleştirmiştir. Buna göre ilk toplumlar birbirine sözleşmeyle bağlı özgür bireylerden değil, birbirine statü ile bağlı, mülkiyeti ortaklaşa kullanan ailelerden oluşmaktadır³¹². Maine'e göre "Karşılaştırmalı hukuktan çıkarılan... Delillerin sonucu ataerkil teori olarak bilinen en eski insan ırkı tasarımıdır³¹³".

Kuper'in belirttiği gibi, sanki Maine Rousseau'nun teorisini baş aşağı çevirmiştir. Rousseau'ya göre ilkel toplumda hür ve eşit olan bireyler kamu yararına bir sözleşme ile bir araya gelerek, modern dünyada despotizmle karşılaşmaktadır³¹⁴. Maine ise ilkel toplumda Rousseau'nun ve tüm toplumsal sözleşmecilerin iddia ettiğinin aksine bireylerin özgür olmadığını, ilkel toplumun totaliter kabile reislerinin yönetimindeki dayanışmacı aile birliklerinden oluştuğunu düşünmektedir. Zamanla toplum geliştikçe, bireylerin özgür olduğu toplum modeli ilkel toplumun yerini almaktadır³¹⁵.

³¹¹ Maine, *Ancient Law*, s.4-5.

³¹² Maine, s.72-75.

³¹³ Maine, , s.72.

³¹⁴ Kuper, s.36.

³¹⁵ Maine, s. 99.

Maine ataerkil teori ile ilk toplumların kan bağı esasına göre oluştuğunu ortaya koymuştur. Maine'e göre ilk hukukun doğal gelişimi de bu ataerkil aile yapısı içinde olmuştur³¹⁶. İnsanlar, ebeveyne itaatın birarada tuttuğu, mutlak şekilde yalıtılmış gruplar şeklinde dağılmışlardır. İlk toplumlarda aileler modern dönemdekine benzememektedir³¹⁷. Kanun ebeveynin sözleridir, ilk çağlarda toplum şimdiki gibi bireyler topluluğu değildir. Toplum bir aileler kümesidir. Daha açık olarak, ilkel toplum birimi aile, modern toplumunki ise bireydir³¹⁸.

Ancient Law'da ilk toplumlar, ataerkin yönetimindeki ortak bir erkek atanın soyundan gelme akraba toplulukları olarak betimlenmektedir. Baba taraflı akrabalığın temeli, anne ve babanın evliliği değil, babanın kendisinden önce yaşamış olan atalarından devraldığı otoritedir³¹⁹. Maine bu ilkel despotizmi Romalıların “*agnation*” kuramına dayandırmaktadır³²⁰. Roma hukukunda *agnatio* aynı evde yaşayan ya da ortak ata hayatta olsaydı yaşayacak olan kimseleri birbirine bağlayan hısımlıktır. Geçerli bir evlilikten doğan çocuklar ve evlilikle ailenin hakimiyetine giren kadınlar, birbiri ile *agnatik* hısımlık olurlar. Bu hısımlık aile reisi öldükten sonra da sürer³²¹. Kadın aracılığıyla *agnatio* hısımlığı doğmaz. Bu hısımlık sadece erkeklere dayanır. Yani *patria potestas*'a sadece erkekler sahip olabilir. Baba egemenliği Roma hukukunda *patria potestas* olarak anılmaktadır³²². *Patria Potestas* Romalılar tarafından şöyle tanımlanmaktadır:

³¹⁶ Smelie, s. 68.

³¹⁷ Maine, **Ancient Law**, s.78.

³¹⁸ Maine, **Ancient Law**, s. 74.

³¹⁹ Maine, **Ancient Law**, s.78–79.

³²⁰ Maine, **Ancient Law**, s.88.

³²¹ Umur, s.22–23.

³²² Özcan Karadeniz Çelebicin, **Roma Hukuku**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1986, s.158-159.

“Çocuklarımız üzerinde haiz olduğumuz hakimiyet hukuku Roma vatandaşlarına hastır: Filhakika insanların hiçbiri, bizim çocuklarımız üzerinde haiz olduğumuz gibi bir hakimiyete malik değildir³²³.”

Maine’e göre ilkel toplumlarda akrabalık *Patria potestas* ile sınırlıdır. Bu toplumlarda yönetici aile reisidir. Kadınlar evlilik yoluyla kocaların grubuna dahil olurken, erkekler evlenseler dahi kendi gruplarında kalmaya devam etmektedirler. Evlilik kadın ve çocukları kocanın, aile reisinin yetkisi altına vermektedir. Kadının çocukları kadının ailesi ile akraba sayılmamaktadır. Sadece erkeklerin çocukları asıl ataerkil birliğin üyeleri olarak kabul edilmektedir³²⁴

3.2. Toplumun Gelişimi

Maine, Roma hukukunun en erken dönemlerine ilişkin yaptığı çalışmalar sonucu, ataerkil ailenin Hint-Avrupa toplumunun kökeni olan bir tür ilkel aile örgütlenmesi olduğu sonucuna varmıştır³²⁵. Roma *patria potestas*’ından “açıkça bizim Ortaçağ ataerkil otorite tipimiz” diye bahseder³²⁶. Maine göre aileler toplumun orijinal birimidir. Zamanla aileler birleşip *gensleri*³²⁷ oluşturmuştur. Daha sonra gensler biraraya gelerek kabileleri, onlar da birleşerek ulusu ortaya çıkarmıştır.

³²³ Gaius’tan aktaran Ziya Umur, **Roma Hukuku**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1982, s.399.

³²⁴ Maine, **Ancient Law**, s.88.

³²⁵ Maine, **Ancient Law**, s.72.

³²⁶ Maine, **Ancient Law**, s.81.

³²⁷ Maine Savigny ile paralel şekilde *gens*i aynı soydan gelen ailelerin doğal bir şekilde birbirlerine bağlanmaları olarak açıklamaktadır. *Gens* in oluşumu konusunda ikinci bir yaklaşım ise Nieburh’un savunduğu yapay görüştür. Buna göre gens devletin oluşturduğu yapay bir kurumdur. Kan bağı ile değil soyadı ile belirlenir. Gens hakkında herkesin ortak olduğu nokta ise gensin, aile ile devlet arasında bir geçit olduğudur. Gens kendisine özgü dini inançları ve ilahları olan büyük bir ev topluluğudur. Bkz. Umur, **Roma Hukuku**, s.6-7.

Bütün devletlerin gerisinde de bu dizilim yer almaktadır³²⁸. Kabile topluluklarındaki yerel kontrollerin yerini alan güçlü merkezi devletler, tımar ve mark gibi antik kurumların oluşumunu net bir şekilde etkilemiştir. Yasama organlarının yaptıkları değişiklikler, bireylerin zorlayıcı hareketleri ile birlikte bu toplulukların yıkılmasına neden olmuştur³²⁹. Bu, Aristoteles'ten beri birçok yazarın desteklediği toplumsal gelişim şemasıdır. Maine bu şemayı benimsemekle birlikte, küçük reformlarla kademe kademe gerçekleşen bir ilerlemenin yanında, devrimsel sıçramaların da mümkün olduğunu düşünmektedir. Maine'e göre siyasal ilerleme büyük bir devrimin, kan ve aile temeline dayanan toplumlardan ülke ve devlet temelli toplumlara geçişin bir ürünüdür³³⁰. "Siyasal düşünceler tarihi, gerçekte siyasal olarak tek olası toplumsal zeminin kan bağı olduğu varsayımı ile başlamaktadır. Bir prensibin yıkılması ve ardından, örneğin yerellik gibi, yeni bir prensibin öncekinin yerine siyasal yaşama zemin oluşturması şeklinde bizim devrim dediğimiz irkiltici ve kesin değişimler... Ancak erken uluslar için geçerlidir"³³¹.

3.3. Hukukun Gelişimi

Maine'e göre uygarlık eski hukukun katı formalitelerinin kırılması ve bireyin özgürleşmesi ile gerçekleşmiştir. Hukuk ataerkil toplumun giderek çözülmesini vasiyet, mülkiyet ve sözleşme gibi bireyi özgürleştiren hukuk tekniklerinin ortaya çıkmasını sağlayacak şekilde gelişmiştir. Roma hukuku bu değişimin tamamını yansıtır. Maine, ataerkil ailedeki ilahi emir ile başlayan gelenek hukukundan yazılı hukuka geçiş, hukuki değişim vasıtalarının oluşması ve hukukun statüden

³²⁸ Maine, **Ancient Law**, s.74.

³²⁹ Maine, **Lectures on**, s.48-61,66.

³³⁰ Kuper, s.38.

³³¹ Maine, **Ancient Law**, s.76.

sözleşmeye doğru gelişmesi açısından her zaman Roma hukuku kaynaklarını dayanak göstermektedir³³².

Maine ilk toplumlardaki hukuk hakkında söylediklerini, filozofik etkilerin dışında kalmış güvenilir bir kaynak olarak gördüğü, Homeros'un İlyada'sına dayandırmaktadır³³³. Homeros'un rehberliğinde hukuk, ilk başta aterkil toplumun bir sonucu olarak ailedeki en yaşlı erkeğin ağzından çıkan sözcüklerden ibarettir³³⁴. Tanrısal olduğu düşünülen otoritenin emirleri düzeni belirler. Daha sonraları hukuk, rahiplere benzer din görevlileri ve kanun koyucular olarak Homeros³³⁵ şiirlerindeki gibi kahraman krallar tarafından; ihtiyaç doğduğunda da anlık yargılar olan *themiste*'lerle belirlenmiştir. Maine, Themiste'yi, Homeros'un İlyada adlı eserinde anılan adalet tanrıçası *Themis*'ten³³⁶ üretmiştir. Themistes'ler gelişmiş emsaller ya da tek tip kavramlar olmadan, sadece "izole edilmiş gerçek aşamalarının hükümleridir³³⁷".

Maine'e göre, Hint-Avrupa toplumunun batı kollarında, bu kralların kutsal güçlerine olan inanç en sonunda, askeri ve politik aristokrasinin hakim olduğu genel

³³² Smelie, s. 67-69.

³³³ Duff, s.107.

³³⁴ Homeros İlyada'da Kykloplar'ın ne derleyicilere ne de themiste'lere sahip olmadığını, eşleri ve çocukları üzerinde yargı yetkisine sahip olduklarını söylemektedir. Maine'e göre Homeros, Kykloplarla yabancı ve daha az gelişmiş bir uygarlıktan bahsetmektedir. Bkz. Maine, **Ancient Law**, s.74. Kyklop'lar Türkçe'ye tepegöz olarak da çevrilen Yunan mitolojisindeki devlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Azra Erhat, **Mitoloji Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000, s.187.

³³⁵ Homeros'un yaşam öyküsü hakkında pek çok rivayet olsa da bilindiği kadarıyla M.Ö. dokuzuncu yüzyılda Anadolu'da yaşamış büyük bir ozandır. İlyada ve Odysseia adlı eserleri eski Yunan uygarlığını konu almıştır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Homeros, **İlyada**, Çev: Azra Erhat, A. Kadir, Can Yayınları, İstanbul, 1992, s.14-15. Homeros'un İlyada'sı eski Yunan'dan günümüze gelen en eski belge olma özelliği taşımaktadır. Bkz. Edith Hamilton, **Mitologya**, Çev: Ülkü Tamer, Varlık Yayınları, İstanbul, 1997, s.7.

³³⁶ Themis eski Yunan'da kanun, kural koyucu tanrıçadır. Adı koymak, yerleştirmek, oturtmak anlamına gelen Themis, Olympos'taki düzenin koruyucusu, evrensel ve ölümsüz tanrısal yasanın temsilcisidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Erhat, 282.

³³⁷ Maine, **Ancient Law**, s.2-3, 5.

bir harekete yol açarak, azalmıştır. Ari kökene sahip Doğu toplumlarında ise, liderlik ve otoriteye doğru gerçekleşen bu dönüşüm yerine, gücün krallar ve rahip benzeri elitler tarafından paylaşıldığı sistemler gelişmiştir.

Batı'da aristokrasi, siyasal bir oligarşi olarak, Doğu'daki din adamları kastının yerini almıştır. Bu yeni elit yasama yetkisini ele geçirmiş, fakat tanrısal çıkarımlar yapmak yerine geleneğin bilgisini kendilerinde tekelleştirmiştir. Aristokrasi bu sayede idareyi sadece kutsal bir öncülükle değil, aynı zamanda kanunların bilgisinin meşruluğuna dayanarak gerçekleştirir. Maine'e göre böylece gelenek ve emsaller, hukuka ilk olarak sistematik bir şekilde girmiştir, çünkü bu yeni aristokratlar için eski hükümleri hatırlamak ve bu bilgiyi topluma aktarmak zorunludur. Maine'in "gelenek hukuku devri" olarak adlandırdığı bu dönem yazının icadıyla sona erer. Yazının icadı ile aristokrasi bilgi tekeli yitirir, gelenekler yazılı kurallar halini alır.

Maine'e göre Roma tarihinin genel gelişimine göre gelenek hukuku oldukça erken bir dönemde sisteme bağlanmış gibi görünmektedir. Roma hukukunun ilk düzenlemesi ve sonraki Roma medeniyetinin temel kanunlarının ana kaynağı olduğuna inanılan Roma'nın on iki levha kanunu³³⁸, o dönemin gerçek kanuni pratiklerini genel olarak yansıtmaktadır. Maine'e göre, Doğu'da Roma'daki gibi kanunların yayınlanmasını mecburi hale getiren bir grup krallar veya rahipler üzerinde etki kazanamamış, buradaki düzenlemeler Roma'ya oranla çok daha geç

³³⁸ On iki levha kanunu, Roma'da Cumhuriyetin kurulmasından kısa süre sonra oluşturulan yazılı kurallar bütünüdür. Bu kurallar forum meydanındaki fildişi levhalara kazındığı ve on iki ayrı kanun metninden oluştuğu için bu isimle anılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Michel Villey, **Roma Hukuku Güncelliği**, Çev: Bülent Tahiroğlu, Der Yayınları, İstanbul, 1985, s.20-22.

olmuştur. Hint geleneksel hukukundan anlaşıldığı üzere, Hint kanunlarının düzenlenmesi büyük oranda yavan formüller içermektedir³³⁹.

Maine'e göre, bu kodifikasyon döneminden sonra bile, hukuki işlemler büyük oranda törenlere bağlı kalmış ve prosedürün en ufak detayına köleliğe varan bir bağlılık gözlemlenmiştir. Bu dönemde varolan iktidarlar yeni bir hukuk düzeni oluşturacak kadar güçlü olmadıkları için mevcut gelenek hukukunu desteklemekle yetinmişlerdir. Hukukun bir sistem olarak ortaya konması, dini otoritelerden kurtulması ve bir hukukçular sınıfının ortaya çıkması çok daha sonraları gerçekleşebilmiştir. İlk dönemlerde siyasi iktidarın zayıf olması, hukuk sisteminin şekli ve katı olması sonucunu doğurmuştur. Devletin hukuku kontrol etmeye başlayarak özel ölçümlerin ve kişilerin haklarını kendi başlarına elde etme çabasının yerini alması, geç ve zor olmuştur³⁴⁰.

3.3.1. Hukukun Gelişimini Sağlayan Araçlar

Maine'e göre hukuki değişim, gelişmenin gerekliliğini fark eden bazı "ilerici toplumlar"ın bu yönde hukuki düzenlemeler yapması ile mümkün olmuştur. Toplumlar büyüyüp yayıldıkça, başka toplumlarla ilişkiler geliştirdikçe ve insan zekası gelişip yeni bilgiler kazandıkça yeni toplumsal ihtiyaçlar ortaya çıkmaktadır. Maine bu ihtiyaçların eski hukuk kuralları ile karşılanamayacak nitelikte olduğu görüşündedir. Ancak yeni toplumsal koşullar yeni hukuk kuralları gerektirirken, geleneksel ve doğüstü inançlara dayanan eski hukuk kurallarının uygulanması da toplumsal huzur açısından gereklidir. Maine'e göre toplumların bu çıkmazdan

³³⁹ Maine, **Ancient Law**, s.6-8.

³⁴⁰ Maine, **Lectures on**, s.148-149.

kurtulması ve hukukun gelişimi üç araç vasıtası ile mümkündür. Bunlar hukuki kurgu³⁴¹, eşitlik ve yasamadır³⁴².

3.3.1.1. Hukuki Kurgu

Hukuki kurguların rolü, yeni ihtiyaçları karşılamak için eski hukuk normlarına yeni anlamlar vermektir. Maine bu kurguların hukuki değişiminin kundağını teşkil ettiğini, hukuki gelişimin öncelikle hukuki kurgular içinde doğup geliştiğini söylemektedir. Maine'e göre hukuki kurgular reform mekanizmalarıdır. Hukuki kurgular sayesinde yöneticiler reform yaparken muhafazakar çoğunluk her şeyin aynı kaldığını düşünmektedir. Maine'e göre hukuki kurgu "kanun hükmünün tahrif edildiğini, teskerenin değiştirilmediğini, işlemin dönüştürüldüğü"nü saklar ya da saklamaya çalışır³⁴³. Maine hukuki kurguların bu ikili işlevini şöyle betimler:

"... bu hukuki kurgular gelişme yönündeki arzuyu tatmin ederken aynı zamanda değişikliğe karşı beslenen körü körüne muhalefeti de rahatsız etmiyor³⁴⁴."

Roma sisteminde yaşanan gelişmeler bunun en güzel örneğidir. Maine bu konudaki görüşlerini milattan önce sekizinci yüzyıldan, Iustinianus düzenlemesinin yapıldığı milattan sonra 565'e kadar, Roma hukuk tarihinde yaşanan gelişmelere dayandırmaktadır. Maine'in hukukun gelişimi konusunda çizdiği tabloya benzer şekilde, Roma'nın ilk dönemlerinde hukuk işlerine din adamları bakmaktadır.

³⁴¹ Maine hukuki kurguyu (legal fiction) Roma hukukundaki *fictio* sözcüğünden türetmiştir. *Fictio* , gerçekte varolmayan bir olayın veya unsurun var kabul edilmesidir. Bkz. Umur, Roma Hukuku Lügati, s.71, Maine de *fictio* 'yu Roma hukukunda davalının, davacının engel olamadığı, gerçekte varolmayan iddiaları içeren istemi olarak tarif etmiş ve kendisinin hukuki kurguyu bundan daha geniş şekilde ele aldığı ifade etmiştir. Bkz. Maine, **Ancient Law**, s.15.

³⁴² Maine, **Ancient Law**, s.15-16.

³⁴³ Maine, **Ancient Law**, s.15-17.

³⁴⁴ Maine, **Ancient Law**, s.16-17.

Pontifex olarak adlandırılan ve Roma'nın ilk hukukçuları olarak bilinen bu din adamları hukuk bilgisini tekelleştirmişlerdir. *Pontifexler* esas olarak *interpretatio* (kanunların tefsiri), *cavere* (hukuk kurallarına şekil vermek) ve *respondere* (belirli olaylar üzerine tarafların kendilerine sordukları hukuki sorulara cevap verme) görevlerini yerine getirmektedir. On iki levha kanununun düzenlenmesinden sonra Cumhuriyet Döneminde ortaya çıkan ve *praetor*'lara³⁴⁵ danışmanlık eden laik hukukçular olan *Iusprudentes*'ler ise *respondere* faaliyetlerini genişletmişlerdir. Laik hukukçular, sözlü ve yazılı cevaplar diğer adı ile *Responsa Prudentium*'lar sayesinde gelenekleri değiştirmeden toplumsal ihtiyaçlara uygun şekilde yorumlamaya başlamışlardır³⁴⁶. Bu nedenle *Iusprudentes*'ler Roma hukukuna asıl büyüklük kazandıranlar olarak kabul edilmektedir³⁴⁷. Maine'e göre *Iusprudentes*'lerin *Iusprudentia* olarak bilinen hukuk uygulaması hukukun değişimini kolaylaştırmıştır. Aynı modern İngiliz hukuk sisteminin erken dönemdeki gelişiminde olduğu gibi, uygulanan kanunun hep var olduğu varsayılarak dava hukuku, hukuku değiştirmiştir³⁴⁸.

Maine hukuki kurgu kavramını genişleterek, *praetor*ların daima eski Roma kanunlarını tatbik etmekle yükümlü olduklarına dair faraziyeyi bile kurgu olarak kabul etmiştir³⁴⁹. Hukuki kurgu sayesinde bütün yeni prensipler, halka kanunların tefsirleri olarak tanıtılmış ve bu sayede eski kanunlara olan saygıdan da yararlanılmıştır. Ancak kurgular sadece belirli gelişme aşamalarını atlatmaya

³⁴⁵ Praetor, Roma'da yönetim ve yargı işlerini yürüten halk meclisi tarafından seçilen yetkililere verilen addır. Praetor'luk Roma hukukuna şekil veren bir makamdır. Karadeniz Çelebican, s.22-23.

³⁴⁶ Umur, **Roma Hukuku Lüğati**, s.98, 170, 181-184.

³⁴⁷ Villey, s.35.

³⁴⁸ Maine, Ancient Law, s.16.

³⁴⁹ Topçuoğlu, s.480.

yaramaktadır, hukuki değişim sonuna kadar kurgularla ilerletilemez; çünkü kurgular aynı zamanda hukukun anlaşılmasını güçleştirmekte ve uygulamada karışıklığa sebep olmaktadır³⁵⁰.

3.3.1.2. Eşitlik

İnsan ilişkilerinin çoğalıp çeşitlenmesi, yeni ve daha rasyonel prensiplerin müdahalesini zorunlu kılar. Bu noktada devreye eşitlik normları girer. Maine'e göre eşitlik normları hukukun değişimi sağlayan ikinci araçtır. Maine eşitliği "kesin ilkeler üzerine kurulmuş ve bu ilkelerin doğasında bulunan olağanüstü bir kutsallığın etkisiyle doğal bir iktidar talep eden" ve "hukukun yanında varolan bir dizi kural" olarak adlandırmaktadır³⁵¹.

Maine eşitlik kavramı ile doğal hukuk kavramını beraber ele alır. Maine'e göre eşitlik ilkeleri bir toplumda varolan asıl hukuk ilkelerinin yanı başında yeralan ve temsil ettikleri ahlaki değerler dolayısıyla pozitif ilkelerin yerine geçmeye layık oldukları düşünülen kurallar toplamıdır. Eşitlik normları gerçekte büyük çapta kurgulardır ancak mevcut hukuktan daha rasyonel ve ahlaki oldukları için mevcut hukukun gelişmesini sağlamaktadırlar³⁵².

Hukuki kurgularla gerçekleştirilen reformların ardından Cumhuriyet Dönemi'nin sonuna doğru Romalılar da eşitlik ilkesini benimsemişlerdir³⁵³. Kanuni reformlar açısından eşitlik, *Responsa Prudentium*'larla uygulamaya koyulan hukuki

³⁵⁰ Maine, s.16-17.

³⁵¹ Maine, **Ancient Law**, s.17.

³⁵² Maine, **Ancient Law**, s.17.

³⁵³ Kuper, s.42.

kurguların yerini almıştır. Roma'nın askeri ve ticari büyümesinin bir sonucu olarak medeni hukuk alanında yabancılara ilişkin düzenlemeler zorunlu olmuştur. Yabancılara ilişkin hukuktan sorumlu olarak atanan *Pretor Peregrinus, aequitas*, yani eşitlik ilkelerine dayanarak Roma'daki gelişime ayak uyduramayan eski hukukun değişmesini sağlamıştır. Eşitlik ilkesinin uygulaması sonucu ortaya çıkan *Ius Gentium*³⁵⁴, un temelinde yatan ise Yunan doğal hukuk düşüncesidir³⁵⁵.

Maine, Hint ve Avrupa tarihleri arasındaki farklılığın bir açıklamasının da Romalılar'ın Yunanlar'dan devraldığı doğal kanunlar olabileceğini düşünmektedir. Romalı hukukçuların basit, simetrik ve uyumlu bir hukukun oluşturulabileceğine dair inançları din tarafından korunan ve saklanan eski uygulamaların delinmesine neden olmuştur. Yine de Maine'e göre, Roma'nın doğal hukuk doktrini "devrimci ya da anarşik değil, çare niteliğindedir." Roma'da doğal hukuk düşüncesi daha iyi bir hukuka ilişkin inancı canlı tutarken, pozitif kanunların zorunluluğunu reddetmemiştir³⁵⁶.

3.3.1.3. Yasama

Pozitif hukukun reddedilmemesi hukuki değişimin devamı açısından önemlidir. Çünkü hukuki değişimin üçüncü aracı yasamadır. Maine'e göre yasama

³⁵⁴ *Ius Gentium* Roma vatandaşlarının yanında yabancılara da uygulanabilen hukuka verilen addır. Roma İmparatorluğu'nun sınırlarının gelişmesi ile Roma egemenliği altında yaşamaya başlayan yabancılardan artması bu hukukun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bkz. Karadeniz Çelebican, s.91-93. *Ius Gentium*'un gelişmesinde stoacı düşünürlerin savunduğu *Ius naturale* yani doğal hukuk düşüncesinin etkili olduğu tahmin edilmektedir. Zenon tarafından M.Ö. 308 yılında Atina'da kurulan Stoacı Felsefe Okulu özellikle ahlak ve erdem üzerine düşünceler geliştirmiştir. Bu okulun Roma'daki devamcısı Cicero pozitif hukuk kurallarının uygulanmasında doğabilecek haksızlıkların giderilmesi için *aequitas* yani eşitlik kavramına başvurulmasını istemiştir. Bkz. Güriz, **Hukuk Felsefesi**, s.176-180.

³⁵⁵ Maine, **Ancient Law**, s. 34-37.

³⁵⁶ Maine, **Ancient Law**, s. 45-46.

faaliyeti, özellikle modern toplumların hukukunun yaratılmasında önem taşımaktadır. Maine, Savigny gibi kanunlaştırmayı küçümsememiş fakat kanunlaştırma faaliyetinin hukukun değişimi konusunda sadece araçlardan biri olduğunu belirtmiştir³⁵⁷.

Maine yasama terimini, “tüm toplumun organı ve ıslah araçlarının en sonuncusu olan, ister otokratik bir prenslik, ister parlamenter bir birlik olsun, yasamanın kararnameleleri” anlamında kullanmıştır³⁵⁸. Yasama, otoritenin yerleştiğinin bir göstergesidir. “Bir ulusun gençliği ve bebekliğinde, yasamanın özel hukukun genel reformu için öncelikli olarak kullanıldığı pek görülmemiştir³⁵⁹”

Maine *Ancient Law*'un ilk üç bölümünde ortaya koyduğu hukukun gelişimine dair bu tarihi dizi ile Bentham'ın görüşlerine karşı koymuştur. Buna göre yasama, hukuki evrimin kökeni değil zirvesidir³⁶⁰. Yine de Maine'in yaptığı Roma hukuk tarihi çalışması hukuk sisteminin gelişiminde, biraz geç de olsa, yasamanın önemli rol oynadığını kanıtlamaktadır³⁶¹.

3.3.2. Hukukun Gelişim Yönü

Hindistan ve Roma örneklerini Rusya, Sırbistan ve İskoçya'da yapılan son çalışmalardan elde edilen bulgularla bir araya getiren Maine, toplumların keskin bir gelişme çizgisi olmasa da, en azından “bireylerin ayrı haklarının dereceli olarak,

³⁵⁷ Topçuoğlu, s. 482.

³⁵⁸ Maine, **Ancient Law**, s.17.

³⁵⁹ Maine, **Ancient Law**, s.25.

³⁶⁰ Kuper, , s.42.

³⁶¹ Feaver, s. 49.

toplumun toplu haklarından ayrışması” doğrultusunda bir gelişmenin olduğunu vurgulamıştır³⁶².

Maine ilerici toplumların gelişiminin, gitgide aileye bağlılığın zayıflaması ve bireysel sorumlulukların artması açısından aynı olduğu görüşündedir. Medeni hukukun birimi olarak ailenin yerini giderek birey almaktadır. Maine’e göre kişiler arası ilişkilerin aileler arasındaki ilişkiler içinde kaybolduğu toplumdan bütün ilişkilerin bireylerin özgür katılımıyla belirlendiği bir toplum düzenine doğru ilerleme söz konusudur. Aile düzleminde hak ve yükümlülük ilişkilerini belirleyen statüler yerini gün geçtikçe sözleşmeye bırakmaktadır³⁶³.

“Statü kelimesi, değeri ne olursa olsun bana yeterince araştırılmış görünen, bir dönemin hukukunu ifade etmek için, bir formül inşa etmede faydalı olabilir. Bireyler hukukunda bahsedilen tüm statü biçimleri eskiden beri ailenin içinde varolan güçler ve imtiyazlardan çıkarılmıştır ve bir ölçüde hala onlardan faydalanmaktadır. O zaman, eğer en iyi yazarların kullandığı anlamda, bu kişisel koşulları belirlemek ve böylesi koşulları anlaşmanın acil ya da uzaktan sonuçlarında uygulamaktan kaçınarak statü terimini kullanırsak, ilerlemeci toplumların hareketinin şimdiye kadar statüden sözleşmeye doğru olduğunu söyleyebiliriz³⁶⁴.”

Maine “statü” terimini, özellikle aileden kaynaklanan, verili hak ve yükümlülükler için kullanmıştır. Statü, bu anlamıyla özgürlük işareti “sözleşme”nin karşıtını oluşturmaktadır. İlk toplumları belirleyen ilke statü ilişkileri, modern

³⁶² Maine, **Ancient Law**, s.158.

³⁶³ Maine, **Ancient Law**, s.99.

³⁶⁴ Maine, **Ancient Law**, s.100.

toplumları belirleyen ise sözleşme ilişkileridir. Sözleşme bireyin ilkel statü bağlarından kurtulması ile ortaya çıkmıştır³⁶⁵. Maine ilerlemeci toplumlarda hukuki hareketin “şimdiye dek” statüden sözleşmeye doğru olduğunu belirtmiştir; yani bu sürecin devam edeceğine ilişkin bir öngörüsü yoktur³⁶⁶.

Maine’e göre hukuki hareketin statüden sözleşmeye doğru olmasının en önemli nedeni, ataerkil aile yapısının geçirdiği dönüşümdür. Maine baba otoritesinin her şeyin üstünde olduğu ataerkil toplum biçiminin, hukuki kurguların en önemlilerinden biri olan evlat edinme ile aşınmaya başladığını ileri sürer. Evlat edinme sonucu kimsesizler ailelere kabul edilmiştir. Bu aynı zamanda *Patria potestas* ilkesinin, dışarıdan gelenleri aileye kabul edecek şekilde, esnetilmesi anlamına gelmektedir. Bu hukuki kurgu sayesinde artık birlik üyelerini belirleyemeyen *agnation*, yeni gerçekliğe uyum sağlamak için geliştirilmiştir³⁶⁷.

Başlangıçta evlat edinme ailenin güçleneceği inancı ile hoş karşılanırken, daha sonraları asıl çekirdeği oluşturan akraba erkek topluluğu, yeni gelenlere karşı ayrımcılık uygulamaya ve hakların yeniden kan bağına göre düzenlenmesini talep etmeye başlamıştır. Sayıları zaman içinde artan evlat edinilenler de kendilerine uygulanan ayrıma karşı alternatif medeni haklar talep etmişlerdir. Bu, zaman içinde kan bağı ilkesinden yerellik ilkesine geçilmesini sağlamıştır. Maine yerellik ilkesine geçişi şu şekilde açıklar:

³⁶⁵ Kuper, s.38.

³⁶⁶ Feaver, s.55.

³⁶⁷ Maine, **Ancient Law**, s.87–89.

“ Bunların siyasal hakların, gerçek ya da yapay, yalnızca kan bağına bağlanması yolundaki sert ısrarları; ikincilere gerçekliği daha sağlam başka bir ilkeyi öğretti. Bu artık her yerde, siyasal işlemler konusunda topluluğun temelinde dayanan yerellik ilkesiydi³⁶⁸.”

Yerellik ilkesi ile düzenlenen toplumda bireyleri birbirine bağlayan bağlar giderek zayıflamıştır. Bu bireylerin giderek daha özgür olmasını sağlar. Çağlar alan bir özgürleşme sürecinin ardından ise, sözleşme ile düzenlenen ilişkiler ortaya çıkar. Maine’e göre bireycilik ve sözleşme bu nedenle yüksek uygarlıkların bir ürünüdür.

Maine’e göre, Roma tarihsel kayıtlarında ebeveynlerin zamanla kendi soyları üzerindeki kontrolü kaybetmelerine dair çok kanıt vardır. Örneğin, Roma *patria potestas*’ı altında aile reisi, kendi soyundan olan insanlar üzerinde, bütün hukuki süreçlerde, hatta evlenme ve boşanmalarda, bebeklerin evlat verilmesi ya da satılmasında bile kayıtsız şartsız bir otoriteye sahiptir. Ebeveynin hukuki güçlerinin sivil yargıların yargısına bırakılması İmparatorluk döneminin başına kadar gerçekleşmemiştir³⁶⁹.

Toplumsal ve ekonomik koşulların zamanla geçirdiği değişim, Roma’da hukuki ve ekonomik bir birlik olan aile kurumu ile her konuda yetkili belirleyici olan aile reisinin değişimine neden olmuştur³⁷⁰. Roma hukuku kaynaklarında baba hakimiyetinin Cumhuriyet devrinin sonlarından başlayarak, Hıristiyanlığın da etkisi ile, özellikle İmparatorluk döneminde azaldığı belirtilmektedir. Bu hakimiyetin

³⁶⁸ Maine, **Ancient Law**, s.78.

³⁶⁹ Maine, **Ancient Law**, s.83.

³⁷⁰ Karadeniz Çelebican, s.171.

azalmasında, özellikle *Peculium* kurumu önemlidir. *Peculium*, erkek çocukların ve kölelerin hukuken maliki olmamakla birlikte, iş yapmakta kullanabileceği sermayedir. Aile ilişkilerinin gelişmesi ile aile reisinin bütün hukuki işlemleri tek başına yapma imkanının kalmaması, *peculium* kurumunu doğurmuştur. Bu sayede aile reisinden kısmen de olsa bağımsız hukuki işlemler yapılmaya başlanmış ve erkek çocuklar zamanla aile reisinin yardımcısı haline gelmişlerdir.

Peculium'ların zamanla farklı türleri ortaya çıkmıştır. Önce İmparator Augustus, askerlerin savaş sırasında ganimet olarak kazandıkları malları miras bırakmalarına izin vermiştir. Daha sonra bir kimsenin asker olurken aldığı hediyeler, bir askerin diğerine bıraktığı miras ve eşinden gelen miras da bu *peculium*'a eklenerek, buna *peculium castrense* yani savaşta elde edilen *peculium* adı verilmiştir. Bununla beraber hala vasiyette bulunmadan ölen askerin sahip olduğu *peculium* aile reisine geçmektedir. Üç yüzyıl sonra İmparator Constantinus zamanında ise aynı ayrıcalıklar devlet memurları için de geçerli hale getirilmiş, bu kişilerin görevleri vasıtası ile elde ettikleri mallar ve aldıkları hediyeler de *peculium* sayılmıştır. Roma'daki en büyük kanunlaştırma hareketlerinin mimarı İmparator Iustinianus, daha sonra bunlara *peculium quasi castrense* adını vermiştir. Yine Constantinus annenin ve anne tarafından gelen tüm malların çocuğa intikalini kabul edip, baba tarafından temlikini yasaklayarak, aile reisinin hakimiyetinin azalmasını sağlamıştır. Iustinianus ise bu durumu genişleterek, çocuğun babasından başka kişilerin yardımı ya da kendi çabası ile elde ettiği malların mülkiyetini çocuğa vererek, babanın bu mallar üzerindeki haklarını kısıtlamıştır. Bu tür *peculium*'a ise *peculium adventicium* adı verilmektedir. Ayrıca daha sonra bu mallar çocuğa yapılan bağışlar ve aile

reisinin rızası dışında kabul ettiği mirası da kapsayacak şekilde genişletilmiş ve bunlara da *peculium adventicium irregulare* adı verilmiştir³⁷¹.

Maine de *Ancient Law*'da imparatorluğun ilk yıllarıyla birlikte baba hakimiyetinin *peculium castrense*, *peculium quasi castrense* gibi araçlarla azaldığını, özellikle Constantine ve Iustinianus'un aile reisinin haklarını kısıtlayarak Roma aile hukukunda çığır açtıklarını belirtmiştir. Maine'e göre bu, erken Roma toplumundaki aile reislerinin tescilli ayrıcalıklarının ciddi şekilde azalması anlamına gelmektedir ve bütün uygar dünya bundan etkilenmiştir³⁷².

Maine, Roma hukukunda kadınların hakları konusunda da benzer değişimler tespit etmiştir. Eski Roma'da üç tür evlilik söz konusudur. *Confarreatio* dini törenle yapılan evlilik türüdür. Belirli sözlerin söylenmesi ile gerçekleşen *coemptio* ve kadının erkeğin evinde bir süre kalması ile aileye katıldığı *usus* türü evliliklerin ise dini içeriği yoktur. Erkeğin kadın üzerindeki hâkimiyetinin belirgin olduğu bu erken Roma evlenme biçimleri altında, koca eşi üzerinde büyük haklara sahiptir. Evlilikle birlikte kadının tüm malı erkeğin ailesinin olmakta ve erkeğin ölümünden sonra bile kadın eşi tarafından belirlenmiş bir koruyucuya emanet edilmektedir. Ancak zamanla cinsiyetlerin eşitliği varsayımı, başta gelen Romalı yargıçlar arasında yaygınlaşan bir doğal hukuk ilkesi haline gelmiş ve kadınlar zamanla kişi olarak bağımsızlık ve mülkiyet hakkı kazanmışlardır. İlkçağda Hıristiyanlığın ve barbarlığın etkisiyle Roma hukukunda evrim, kadının kan bağından bağımsızlaşarak, aşamalı biçimde kocasının hukuki kişiliğinden serbest kalması sonucunu doğurmuştur. Maine benzer

³⁷¹ Umur, **Roma Hukuku**, s. 401–403.

³⁷² Maine, **Ancient Law**, s.83–84.

değişimlerin modern evlilik hukukunda da izlenebileceğini belirtmektedir³⁷³. Kadınları özgürleştiren bu süreç, Maine *Ancient Law*'u yazdığında henüz tamamlanmamıştır³⁷⁴.

Maine kanunların gelişiminin insanlar üzerindeki özgürleştirici etkisi ile ilgili teorisi bakımından Roma hukukundaki köle efendi ilişkilerini de önemsemektedir. Kölelik kurumu modern bir Avrupalı'ya barbarca görünse de, Maine'e göre gerçekte Roma tarihinde köle, uygarlığın başlangıcında olduğundan çok daha iyi konumdadır ve bu gelişme doğal hukuk ilkeleri sayesinde meydana gelmiştir. Modern Avrupa tarihinde ise kölenin statüsü ortadan kalkmış ve köleliğin yerini sahip ve hizmetçi ilişkileri sözleşmesi almıştır³⁷⁵. Feaver'ın ifadesiyle, "Maine bu argümanı, İngiliz hukuki yazınının en çok beğenilen metinlerinden biri haline gelmiş çarpıcı bir genellemeyle açıklamaktadır"³⁷⁶:

"Tarihin sınırından bireylerin tüm ilişkilerinin aileyle sınırlandırıldığı bir toplum koşullarından başlayarak, görünüşe göre tüm ilişkilerin bireylerin özgür anlaşmalarından doğduğu bir toplumsal düzen aşamasına ilerliyoruz..."³⁷⁷,

Maine'in gerçekleştirdiği hukuki çalışmalara göre medeni hukuk, Batı tarihinin bilinen tarihinde çok az bir yer kaplamasına karşın, "medeni kanunlar tarafından dikkate alınan bireyin, ailenin yerini aldığı" Roma'da, aynı modern "ilerlemeci" Avrupa toplumlarında olduğu gibi giderek genişlemiştir³⁷⁸.

³⁷³ Maine, *Ancient Law*, s.91-92.

³⁷⁴ Feaver, s.52-53.

³⁷⁵ Maine, *Ancient Law*, s.95-97.

³⁷⁶ Feaver, s.53.

³⁷⁷ Maine, *Ancient Law*, s.97.

³⁷⁸ Maine, *Ancient Law*, s.99.

Maine ilkel toplumun yapıtaşı olan ataerkil ailelerin komünal bir yapıya sahip olduğunu düşünmektedir. Dolayısıyla sözleşme gibi özel mülkiyet ve miras hukuku da tarihi evrimin bir ürünüdür³⁷⁹. Maine Roma hukukunda taşınır mülkiyet biçimlerinin gelişimine dair de izler bulmuştur. Katı Roma kanunu *res mancipi*'nin dereceli şekilde daha uyumlu bir kanun olan *res nec mancipi*'ye dönüşmesi, Maine'e göre İngiltere'deki mülkiyet düzenlemelerinin değişimine benzemektedir. İngiltere'deki taşınmaz kanunu da dereceli olarak menkul kanunu karşısında dönüşmüştür³⁸⁰. *Res mancipi*, yük ve çeki hayvanları, köylerdeki gayrimenkul irtifakları gibi, Roma ve benzeri tarımla geçinen toplumlar açısından önemli olan mallardır. Bu malların devri ancak *mancipatio* denilen şekle bağlı bir sözleşme ile mümkündür. *Res mancipi* olmayan mallar ise *res nec mancipi* olarak adlandırılır ve devirleri *traditio* denilen şekle bağlı olmayan bir sözleşme ile yapılabilir. Ekonomik ve toplumsal değişimle birlikte mallar arasındaki bu ayrım zamanla azalmış, Iustinianus döneminde ise tamamen ortadan kalmıştır³⁸¹. Bu dönemden sonra bütün mallar *traditio* ile devredilebilir hale gelmiştir. Maine'e göre, Roma'da zaman aşımı ile bir mala sahip olma anlamına gelen *usucapion* ya da *cessio in jure*, yani hileli mülkiyet gibi mülkiyet reformuna yardımcı olan başka hukuk kurumları da mevcuttur. Bunlar zaman içinde özel mülkiyetin ortaya çıkmasını sağlamışlardır. Maine'e göre modern kanunlarda da bunların benzerleri mevcuttur³⁸².

³⁷⁹ Kuper, , s.42.

³⁸⁰ Henry Maine, **Ancient Law**, s.160,167

³⁸¹ Umur, **Roma Hukuku Lügati**, s.130, 182, 208.

³⁸² Maine, **Ancient Law**, s.160, 167-170.

Maine ilk toplumlardaki ailelerin, çarpıcı biçimde, küçük bağımsız birer işletmeye benzediklerini düşünmektedir. Maine'e göre erken aile hukuku, modern işletme kavramına karşılık gelmektedir. "İşletme hiç ölmez ve buna bağlı olarak ilkel hukuk içerdiği bireyleri dikkate alır, örneğin ataerkil aileler sürekli ve farksızdır"³⁸³.

Maine'e göre ailenin bir işletme olması, kalıtımsal mirasın neden vasiyetle bırakılan mirastan daha eski bir kurum olduğunu açıklamaktadır. Maine, Roma hukukunun erken dönemlerinde mirasla mülkiyet bırakılmadığını ve vasiyetin geri dönülemez, gizli ya da yazılı olmadığını gözlemleyerek verasetin aslında aile içindeki hakimiyet tarafından düzenlendiğini belirtmiştir. Yazılı vasiyetnameler, sadece bir sonraki nesile aile adının doğal olarak aktarıldığı çizgide bir kopma yaşandığında kullanılmaya başlanmıştır³⁸⁴.

Roma sözleşme hukukunu da tarihsel olarak inceleyen Maine, eski dönemlerde sözleşmenin sözlü ve zor bir prosedüre sahip olduğunu, sözleşmenin zamanla törensel niteliklerinden arındığını ve uygulamasının kolaylaştığını belirtmektedir. Maine ilk kanunların bireylerin sözleşme yapmasına izin vermediğini, aile reisinden bağımsız şekilde sözleşme yapabilmenin ancak ileri uygarlıklar döneminde mümkün olabildiğini eklemektedir. Bireylerin sözleşme özgürlüğünün bulunmaması ilk toplumlarda aynı zamanda mülkiyetin ortak olması sonucunu doğurmaktadır³⁸⁵.

³⁸³ Maine, **Ancient Law**, s.75.

³⁸⁴ Maine, **Ancient Law**, s.108–112, 122.

³⁸⁵ Maine, **Ancient Law**, s.88, 99–100.

Maine'in "statüden sözleşmeye" teorisi, erken hukuk hakkında yaptığı en meşhur genellemelerden biri olmakla birlikte, içerdiği özel politik görüşler nedeniyle hep tartışmalı kalmıştır. Maine tarafından Roma kişiler hukukuna dayandırılan bu hüküm, genel olarak "ilerlemeci" hukuki sistemlerin şartlarına ilişkindir. Bu nedenle Maine'in çağdaşları tarafından, sanayinin gelişmesi ile ortaya çıkan yeni Avrupa toplumundaki önde gelen ideolojik akımların doğrulanması olarak algılanmıştır. Maine bireyciliğin bir ifadesi olarak, ilerlemeci Batı insanının, hukuki düzenlemelerin doruğuna doğru yürüdüğünü, bireylerin özgürlüğü için prensipte kişiler ile sözleşme yapıldığını iddia etmiştir.

Maine'in hayatı boyunca yaşadığı deneyimler, statüden sözleşmeye ifadesinin inandırıcılığını açıkça desteklemiştir. Maine'in yaşadığı dönemde iş yaşamı ve endüstrinin düzenlenmesinde sözleşme özgürlüğü, tesis kurma özgürlüğü ve miras bırakma özgürlüğü, Parlamentonun desteklemesi ve saygı göstermesi gereken konular olarak kabul edilmiştir. On dokuzuncu yüzyıl İngilteresi'nde aile hukuku bu gelişmelerden diğer hukuk dalları kadar pay almamış olsa da, Evli Kadının Mülkiyeti Eylemleri, yüzyıl sonunda kadınlar mülkiyet hakkını tamamen elde edinceye kadar sürmüştür. Dahası 1865'te *Ancient Law*'un üçüncü baskısına hazırlanırken, Maine, kendi tezine destek olarak, Rusya ve Amerika'da köleliğin kaldırılmasına işaret etmiştir³⁸⁶.

³⁸⁶ Feaver, s.53-54.

4. Maine'in Toplum ve Hukuk Görüşlerine İlişkin Eleştiriler

4.1. Ataerkil Toplum Teorisine İlişkin Eleştiriler

Maine'in doğa durumunun yerine koyduğu ve ataerkil teori olarak tanımladığı aile birliği fikri, toplumsal düşüncede bir dizi akrabalık kuramının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Ancak on dokuzuncu yüzyıl evrimcilerinin büyük çoğunluğu, Maine'in aksine anaerkil ailenin ataerkil aileyi önelediği görüşündedir.³⁸⁷

Maine gibi Roma hukuku konusunda çalışmalar yapan İsviçreli hukukçu Johann Jacop Bachofen, *Ancient Law* ile aynı yıl yayınlanan *Das Mutterrecht* (Analık Hukuku) adlı eserinde, analık hukukunun babalık hukukunu, anaerkin ise ataerki önelediği tezini işlemiştir. Bachofen'in hukuk öğretimine dilbiliminden geçmesi, eserinde simge çözümlemelerine yer vermesine yol açmıştır³⁸⁸. Bachofen, bu çalışmasında hukuk tarihinden çok dilbilim ve mitoloji verilerine dayanmıştır. Tarihsel olarak saptanmış doğrularla değerlendirildiğinde, mitolojik geleneğin ilkçağların güvenilir ve bağımsız bir belgesi olduğunu düşünmektedir³⁸⁹.

Bachofen, Yunan mitlerine dayanarak yaptığı tarihsel çözümlemeler sonucu, karmaşık/kuralsız cinsel ilişkilerle belirlenen bir evrenin ardından, kadınların daha ahlaklı bir yaşam için verdikleri mücadele ile, soyun ana hattından izlendiği kurallı evliliklerle belirlenen anaerkinine geçildiği sonucuna varmıştır. Bu dönemde göçebe hayattan yerleşik düzene geçilmiştir. Anaerkil dönemde kadın cinsi olumlu

³⁸⁷ Özbudun, Şafak, s.36.

³⁸⁸ Özbudun, Şafak, s.38–39.

³⁸⁹ Johann Jacob Bachofen, **Söylence, Din ve Anaerki**, Çeviren: A.Kaya-S.Gürkan, Bağlam Yayınları, 1997, Ankara, s.100–101.

nitelemelere sahiptir. Mitolojide bu dönemin ürünü olan toprak, sol yan, karanlık gibi dişil egemenliğinin sembolleri mevcuttur; fakat Bachofen'e göre zaman içerisinde anaerki, yerini soy hattının erkekten izlendiği babaerkiye bırakır. Bu da analık hukukunun yerini babalık hukukunun, dişil sembollerinin yerini gökyüzü, sağ yan, aydınlık gibi eril sembollerin alması sonucunu doğurur. Ataerki ile birlikte krallıklar ve imparatorluklar çağı başlamıştır. Roma siyasal düşüncesi ataerkini koruyarak kendisini takip eden uygarlıklara aktarmıştır³⁹⁰.

Maine, Bachofen'in görüşlerini pek önemsememiştir. Zaten Bachofen'in görüşleri başlangıçta Amerika ya da İngiltere'de de yankı bulmaz. Ancak kısa süre sonra ünlü bir polemikçi olan İskoç hukukçu John Ferguson McLennan, Bachofen'in anaerki tezini savunmaya başlar³⁹¹.

McLennan'ın hukuk kariyeri fazla parlak olmasa da, 1865'de yayınlanan *Primitive Marriage* (İlkel Evlilik) kitabı ile antropolojik çalışmalara damgasını vurmuştur. Bachofen'i de okumakla birlikte McLennan, esas olarak ünlü İngiliz ekonomist Robert Thomas Malthus'un nüfus üzerine yaptığı çalışmalardan etkilenmiştir. Malthus, *Essay on The Principle Of Population*'da (Nüfus Üzerine Deneme) ilkel toplumların sadece besleyebilecekleri kadar nüfusa izin verdiklerini söyler. Zira barınma ve yiyecek mücadelesinde olağanüstü bir insan telefı söz konusudur. Kıtık, salgın hastalıklar ve savaşın yanı sıra çocuk düşürme ve katli de mevcuttur.

³⁹⁰ Bachofen, s.122,135–138,146.

³⁹¹ Kuper, s.46.

Kuzey Hindistan'da kız çocuğu katlinin varlığını ortaya koyan Cave-Brown'ın 1857'de yayınlanan *Indian Infanticide: Its Origin, Progress and Suppression* (Hint Çocuk Katli: Kökeni, Gelişimi ve Zaptı) adlı çalışması ilkel çocuk katli tartışmasını daha da artırmıştır. McLennan da varolma mücadelesi yüzünden ilkel toplumların kız çocuklarını öldürdüğünü düşünmektedir.

McLennan'ın tezine göre eski dönemlerde barınma ve yiyecek mücadelesi, cesur ve avcı insanlara duyulan ihtiyaç nedeniyle cinsiyetler arası dengeyi bozarak erkek çocukların kızlara yeğlenmesine neden olur. Kızlar daha savunmasız ve daha az faydalı olduğu için onları büyütme toplulukların çıkarlarına uymaz. Bu nedenle ilkel toplumlarda kız çocuklar katledilmektedir. Kız çocuklarının öldürülmesi sonucu nüfus içinde kadınların sayılarının azalmasıyla, erkekler eşlerini topluluk dışından getirmek zorunda kalmaktadır. McLennan bunu egzogami yani dışevlilik olarak adlandırır. Toplumlar arasında devamlı süren yaşam mücadelesinin bir sonucu olarak dışevliliklerde de zora başvurulmakta, kadınlar zorla ele geçirilerek çok kocalılık ortaya çıkmaktadır. McLennan'a göre bu durumda bir kişinin babasını belirlemek çok zor olduğu için, ilk akrabalık sistemleri de kadın yoluyla kan bağına dayanmaktadır.

McLennan'a göre zaman içinde vahşi eş paylaşım usulleri giderek değişmiştir. Kadınların kaçırıldığı ve birçok erkek tarafından paylaşıldığı vahşi çokkocalılık, yerini bir süre sonra bir dizi babaları ayrı erkek kardeşlerin aynı kadınla evlendiği Tibet çokkocalılığına bırakır. Bu dönemde kadının çocukları erkekler kümesinin ortak soyunu taşır. Babalığın tanınması konusunda önemli bir adım olan

bu evreyi, bir erkeğin ölen erkek kardeşin karısını devraldığı *levirate* sistemi izler. Babalık kavramının iyice geliştiği *levirate* sistemi, ekonomik refahın eş zamanlı artışı ve mal birikimi ile desteklenerek, baba yanlı soy ilişkilerin gelişmesine sebep olur³⁹². McLennan'a göre kritik nokta, klan mülkiyetinin tekeşli ailelerin ortaya çıkmasına neden olacak şekilde bireysel/ailesel mülkiyete dönüşmesidir³⁹³.

McLennan Maine'in ataerkil teorisini ters çevirmiş ve toplumların gelişimi açısından kabul edilen iki klasik varsayıma meydan okumuştur. İlk olarak, McLennan ilk ailenin ataerkil değil anaerkil olduğunu, ilk akrabalık sistemlerinin kadın soyuna dayandığını ileri sürmüştür. İkincisi, Maine'in de benimsediği klasik toplumsal evrim şemasını ters düz ederek, aileyi başa değil sona koymuştur. McLennan'a göre toplumsal gelişimin başında kabile, daha sonra gens ya da hane ve en sonda da aile yer almaktadır.

McLennan kendini Hint-Avrupa karşılaştırmalarıyla sınırlamayı pek çok kaynağa başvurmuştur. Maine'in aksine bütün ilkel davranış tanımlarından yararlanmıştır. McLennan'a göre ulusların medeni hakların oluşturulması ve uygulanmasında kullandığı semboller fosillere eşdeğerdir. Keşfedilecek semboller eski kurumsal şekilleri yansıtacaktır. McLennan'ın fosil araştırması onun üzerindeki dolaylı Darwin etkisi ile açıklanabilir³⁹⁴.

Maine, McLennan ve yandaşlarının kendi teorisine yönelttikleri eleştirileri ciddiye almamaya çalışır. Hint köyleri sıkıca *patria potestas* üzerine kuruludur ve en

³⁹² Kuper, s.46-48.

³⁹³ Özbudun, Şafak, s.43.

³⁹⁴ Kuper, s.49.

azından Hindistan'ın anaerkil bir evreden geçtiğine ilişkin kanıt çok azdır³⁹⁵. Hatta son araştırmalar Sami ve Uralların kökeninde de Hint-Avrupalılar gibi *patria potestas*'a dayandığını göstermektedir. McLennan'ın tezinin az uygarlaşmış toplumlara uygulanması önemli değildir. Yüksek ırkların varolan düşük ırkların akrabalığından geliştiği açıkça gösterilmedikçe ilgi çekici deęildir³⁹⁶.

Ne var ki McLennan'ın tezini daha da geliştiren Amerikalı Hukukçu Lewis Henry Morgan³⁹⁷, Maine'e yeniden ve daha güçlü şekilde karşı koyar. Morgan kitabında siyasal ve toplumsal evrimi anaerkil toplulukla başlatıp aile ve devletin ortaya çıkması ile sonlandırmaktadır³⁹⁸.

Maine, Morgan ve McLennan'ın iki yıl sonra 1833'de yayınlanan *Dissertations on Early Law and Custom* (İlkel Hukuk ve Gelenek Üzerine Denemeler) adlı eserinde, rakip ilkel toplum teorilerine cevap vermiştir. Darwin'in büyük bir başarı kazandığı ve ırkların aynı kökenden geldiğine ilişkin kuvvetli bir inancın olduğu bu dönemde, Maine artık anaerkil tezlerin yalnız düşük ırklara uygulanabildiği, yüksek ırklar için geçerli olmadığı gibi iddialar öne süremez. Anaerkil teorinin kendi teorisinin ters çevrilmiş olduğunu söyleyerek, McLennan ve Morgan'ın görüşlerindeki çelişki ve boşlukları ayrıntılı olarak tartıřır³⁹⁹. Maine burada ilk kez Darwin'e başvurarak iddialarını güçlendirmeye çalışır. Darwin'e göre cinsel kıskançlık temel bir duygudur ve ilkel toplumlarda düzenli çiftleşme

³⁹⁵ Maine, **Village Communities**, s.31-65.

³⁹⁶ Maine, **Lectures on**, s.122-126.

³⁹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. 1. bölüm s. 62-65.

³⁹⁸ Morgan, **Eski Toplum II**, s.143vd.

³⁹⁹ Maine, *Dissertations on Early Law and Custom* adlı eserinin "Theories of Primitive Society" adlı yedinci bölümünü tamamen bu tartışmaya ayırmıştır. Bkz. Maine, **Dissertation on**, s.106-219.

ilişkilerini belirlemektedir⁴⁰⁰. Maine'e göre erkeklerde cinsel kıskançlığın fiziksel güç ile birleştiği düşünülürse, ataerkil aileyi tanımlamak kolaylaşır⁴⁰¹. Yine Darwin'in evrimci gelişmelerin aynı zamanda gerçekleşmeyeceğine ilişkin tezine dayanarak Maine anaerkil aileyi savunan rakiplerine güçlü bir karşı saldırıda bulunur:

“Bildiğim kadarıyla, yazıya geçirilmeyen çağlar boyu toplumların gelişiminde, toplumsal yapının eşzamanlı değilse de aynı şekilde dönüşüm çizgisine hiçbir yerde rastlanmıyor. Acımasız varolma mücadelesine eşlik eden büyük değişimlere rağmen, insan doğasının derinliklerine işleyen ve hiç durmayan bir güç uzun sürede aynı sonucu ortaya çıkarabilir; fakat bu gücün etkisinin baştan sona aynı kalacağı fikri inanılmazdır⁴⁰².”

Maine ayrıca, McLennan ve diğerlerinin karşılaştırmalı metodu yanlış anladığını iddia etmiştir. İlkellik ve barbarlıkta karşılaşılan her türlü kurumu, uygar toplumlarda bulunan formların geçmiş bir formu, daha sonra gelenin atası olarak algılamıştır. Maine ilkel davranışların çoğunun uzak antik bir geçmişten günümüze devam eden bir davranış biçimi olduğunu düşünmesine rağmen, bu formlar arasında gerçek tarihsel ilişkilerin aydınlatılmasını, sorunun temeli olarak görmektedir⁴⁰³.

Geçici ilişkilerin ortaya çıkarılması, karşılaştırmalı filolojide bile yeterince zordur. Karşılaştırmalı tarihte de ataerkil aile gibi benzerlikler ve varsayımsal

⁴⁰⁰ Darwin, **Darwin Kuramı**, s.111.

⁴⁰¹ Maine, **Dissertation on**, s.113-114.

⁴⁰² Maine, **Dissertation on**, s.119.

⁴⁰³ Bock, **Comparison of Histories**, s.247.

formlar abartılabilir. Tüm toplumların “birinin yaklaşması diğerrinin ise bitişi zamanın geldiğini bildiren saatin çalması ile” ortaya çıkan aşamalardan geçtiğini düşünmek zordur. Karşılaştırma bir parçanın diğerrini aydınatabileceğinin ortaya atılması ile sadece başlamaktadır⁴⁰⁴.

Maine’e göre antik tarihin belirlenmesinde ilkelik koşullarının kullanılmasını destekleyenler, karşılaştırma yaparken, iki parça arasında bir bağlantı kurulması gerektiğini ve bu bağlantının da sadece tarih ile kurulamayacağını gözardı etme eğilimindedirler⁴⁰⁵.

4.2. Hukukun Gelişim Yönüne İlişkin Eleştiriler

Maine’in hukuki kavramları alışılmadık şekilde kullanması, görüşlerinin hukukçular yerine sosyologlar tarafından kabul edilmesine neden olmuştur. Örneğın, hukukçular modern evlilik tarihinde Maine’in anlattığı gibi bir hareketin olduğuna, bunun kadın ve erkeğın hukuki statüsünde eşitlik yarattığına katılmaz. Sosyologlar ise, geleneksel toplumdaki farklı olarak modern toplumdaki toplumsal koşulların, kişisel statünün belirlenmesinde daha geniş bir bireysel seçim yelpazesi yarattığı gerçeğini gördüğü için, Maine’i takdir ederler⁴⁰⁶.

Meşhur bir Amerikalı sosyal bilimci olan Robert Redfield “geniş insanlık tarihinin, daha dar olan Avrupa tarihinin ve kabile toplumunun diğerr toplumlarla ilişkilerin etkisiyle dönüşümünün hep birlikte genellemeyi yerine getirdiğini” statüden sözleşmeye teorisinin, gerçeklik tarafından doğrulandığını belirtmiştir.

⁴⁰⁴ Maine, **Dissertation on**, s.111.

⁴⁰⁵ Maine, **Dissertation on**, s.106-127.

⁴⁰⁶ Feaver, s.55.

Redfield'e göre Henry Maine'in *Ancient Law* adlı eseri, ilkel hukuk kurumlarının kökenine ve doğasına ilişkin uzun süren çalışmaların ardından, hala bu alanda temel eser olmayı sürdürmektedir.

“Maine'in çalışması bugünün öğrencilerinin övgülerini almak için yapılmıştır. Tarihsel uzmanlık içeren bir çalışmadır. Kendi zamanında çıkan, kurumların kökenleri ve doğası üzerine olan kitaplar arasında Maine'i özel yapan, genel fikirlerin özgül, doğrulanabilir gerçeklere işaret etmesidir⁴⁰⁷.”

İlkel toplumlar konusunda yaptığı araştırmalarla tanınan Hoebel'e göre gerçekten ilkel olan toplumlarda, hukuki alandaki en önemli değişim, statüden sözleşmeye olan kayma değil, “imtiyaz-haklar ve hukuki normların sorumlu bireyden ve onun akraba grubundan, sosyal bir varlık olarak siyasi örgüt temsilcilerine geçtiğinde” yaşanan büyük prosedürel dönüşümdür⁴⁰⁸. Aslında Maine'in hipotezlerinden neredeyse hiçbiri sonraki araştırmanın sıkıntısından yara almadan çıkmamıştır⁴⁰⁹. Ama yine de Maine'in yaşadığı tarih göz önüne alınırsa, 1942 gibi geç sayılabilecek bir tarihte E.A. Hoebel şunları yazabilmiştir: “Sir Henry Maine'in *Ancient Law*'u, ilkel hukuki kurumların kökleri ve doğası üzerindeki üstün çalışması, seksen yıl sonra hala ayaktadır⁴¹⁰.”

⁴⁰⁷ Robert Redfield, “Maine's Ancient Law in The Light of Primitive Societies”, **The Western Political Quarterly**, Vol: 3, No:4, 1950, s.574.

⁴⁰⁸ E. Adamson Hoebel, **The Law of Primitive Man, A Study In Comparative Legal Dynamics**, Harvard University Press, Cambridge, 1954, s. 328–329.

⁴⁰⁹ Feaver, s.56.

⁴¹⁰ Hoebel, s. 329.

İlkel hukuk çalışmalarının önderlerinden A.S. Diamond ise, Maine'in genel hukuki gelişim aşamaları teorisi için, kendi çalışmalarında elle tutulur bir destek bulamadığını iddia etmektedir. Diamond Maine'in öncü dehasını takdir eder, fakat ona göre ilkel topluma ilişkin araştırmalar sonucu giderek büyüyen kanıt çığı, ortaya *Ancient Law*'un yazarının erken hukuk tarihinde bulunması gerektiğini düşündüğünden çok daha karmaşık bir kurumsal modeller dizisi çıkarmıştır.

Diamond'ın *Ancient Law* ile ilgili temel eleştirisi, hukuki gelişmenin ilkel aşamalarını gerçekten tanımlayamadığı üzerinedir. Hammurabi kanunları, Asur hukuku ve bu yüzyılda keşfedilen Hitit kanunlarını incelemiş olan Diamond, bunların herhangi bir dini hukuk temelli teorisini destekleyecek kanıt içermediklerini ifade eder. Ayrıca Maine'in hukuki değişim aşamaları teorisini, ilkel hukukun korunmuş bölümleri desteklememektedir⁴¹¹.

Diamond'ın yönelttiği eleştiri aslında Maine'in ilkel kaynaklara başvurmamasına ilişkindir. Şüphesiz ki, Diamond'ın incelediği Hammurabi'nin M.Ö 2000'den kalan kodu ve sonrasında Hitit, Asur ve Eşnunna kanunlarının yanında, Roma kanunları görece olarak modern kalmaktadır. Bunun bir sonucu da, Maine'in, kanun düzenlemesinin Doğu'ya Batı'dan daha sonra geldiği varsayımının sorgulanması olmuştur⁴¹². Hoebel'in işaret ettiği gibi detaylı alan çalışmaları asıl olarak Maine'in ilkel hukukun sert ve esnemez bağlamını abarttığını gösterir.

⁴¹¹ Feaver, s. 57.

⁴¹² Feaver,s.56-57.

“İlkel sorun vak’alarının çoğunda, durum şaşırtıcı derecede akışkandır, ama daha önceden varolan hukuk tarafından oluşturulmuş kanallar arasında akıp, oldukça tahmin edilebilir yerleşimlere hareket ederler⁴¹³.”

Bazı antropologlar da, Maine’in ilkel toplumlarda hukukun ilk olarak dini temellere dayanarak ortaya çıktığına ilişkin görüşüne katılmamaktadır. Malinovski’ye göre, önceki toplumlarda yasama ve yürütme süreçlerine dahil olan, Maine’in vurguladığı gibi dini inanç değil, oldukça genel anlamda sihirdir⁴¹⁴. Ancak Max Gluckman’a göre kanun ve din farklı sosyal gerçeklikler olsalar da, Maine her ikisinin de erken hukukta yakın ilişki halinde olduğunu söylerken haklıdır: “Aydınlığa kavuşmanın tek yolu “dini” her iki anlamda da hukukun kaynaklarından biri olarak görmektir: corpus juris olarak ve ihtilaflar üzerinde bir yargılar dizisi olarak⁴¹⁵.”

Scala ise Maine’in sosyal bilimlerdeki bir geleneğin parçası olduğu görüşündedir. Maine’in döneminde, hukukun sözleşmeden doğan, sürekli değişerek ve sosyal düzenlemeleri belirleyen tüm kuralların üzerindeki dış kabuk olduğu düşüncesi yepyeni bir düşüncedir. Ancak aslında Maine’de statü ve sözleşme olarak beliren dikatomi sosyal bilimlerin bir çağını belirlemiştir. Topluluk (gemeinschaft-community) ile toplum (gesellschaft- society) arasındaki ayrım Tönnies, Durkheim, Weber, Simmel ve Parsons gibi bilim adamları tarafından detaylandırılmıştır. Cevap aranan soru komünal sınırlarla birarada duran dünyayı gerimizde bırakıp, kişisel

⁴¹³ Hoebel, s.283.

⁴¹⁴ Bronislaw Malinowski, **Yabani Toplumda Suç ve Gelenek**, Çeviren: Şemsa Yeğin, Epsilon Yayıncılık, İstanbul, 2003, s.53–56.

⁴¹⁵ Max Gluckman’dan aktaran Feaver,s.57 .

olmayan ve sözde bireyler arasında yapılan geçici anlaşmalara bağılı bir dünyaya geçmemizin bize neler kazandırıp ve neler kaybettirdiğidir. Topluluk ve toplum arasındaki analitik dikotomi tarihsel evrimin bir anlatımıdır⁴¹⁶.

⁴¹⁶ Dante J. Scala, “ Henry Sumner Maine’s Ancient Law”, **Society**, May/June 2002, s.46-54.

SONUÇ

On dokuzuncu yüzyıl entellektüel hayatına ve ilk sosyolojik çalışmalara yön veren evrimci düşüncenin kökleri felsefe tarihinin içinde saklıdır. İlkçağdan itibaren doğa ve toplumda gözlenen değişimler gelişme, ilerleme, evrim gibi kavramlar kullanılarak tartışılmıştır. On sekizinci yüzyıl ile birlikte hızlanan toplumsal değişim özellikle sanayi ve siyasette yaşanan hızlı dönüşümler, uygarlığın ilerlediğine dair bir değer yargısı oluşturmuştur. Onsekizinci yüzyıl tarih felsefesinin modern ürünü olan ilerleme fikri, on dokuzuncu yüzyılda hızlanarak süren toplumsal değişimleri açıklamak için bağımsız bir bilim olarak ortaya çıkan sosyolojiyi de etkilemiştir.

İlk dönem sosyolojisi, toplumsal gelişimin yasalarını saptayarak değişimin sebep ve sonuçlarını anlama çabası içine girmiştir. Aynı dönemde biyoloji biliminde devrim yaratan evrim teorisinin etkisiyle yaşanan değişimleri, daha çok evrim kavramı ile açıklamayı tercih etmiştir; fakat bu, on dokuzuncu yüzyıl toplumsal evrim düşüncesine, biyolojik evrim kuramının yön verdiği anlamına gelmez. Charles Darwin ve onun Evrim Kuramının etkisi, daha çok evrim kavramının yaygınlaşmasını sağlaması ve bunun toplumsal alanda yapılan çalışmalara bilimsel bir görüntü kazandırmasından kaynaklıdır. Oysa Darwin, kendisinden sonra gelenlere bıraktığından çok daha fazlasını, kendisinden önce gelen evrimci düşünörlere borçludur. Evrim düşüncesi biyolojiden değil toplum düşüncesinden üremiştir.

On dokuzuncu yüzyılda sosyal bilimler alanında çalışmalar yapan evrimci düşünürler, toplumsal evrimin yasalarını bulmayı ve toplumun geçtiği belli başlı aşamaları belirlemeyi amaçlamışlardır. Evrimcilere göre tüm uygarlıklar ve toplumlar veya tek tek kuruluşlar ve kültürler, ilerleme sürecinde belirli aşamaları temsil etmektedir. Evrimcilerin toplumsal incelemeye kazandırdıkları bütüncül bakış açısı, toplumları, uygarlığın gelişimi içinde anlamak bakımından önemli olmakla beraber, farklılık ve istisnalara yer vermediği için sorunludur. Farklılıklardan kaynaklanan problemler, genelin araştırılması amacıyla bir kenara itilmiştir.

Evrimci düşünceyi hukuka uyarlayan Henry Maine ise değişimi insan toplumları için normal olarak görmemesi noktasında çağdaşlarından ayrılmıştır. Maine'in bakış açısı, amaçları ve kullandığı metot geleneksel evrimcilere tamamen zıttır. Maine'in amaçları daha spesifik ve sınırlıdır. İlgisi daha çok dar bir grup olarak, Hint-Avrupalılar üzerindedir. Maine'in benzerliklere duyduğu ilgi, onu her zaman için farklılıklar ile ilgilenmeye itmiş ve tatmin edici bir genellemeye gitmek istediği durumlarda, farklılıkları gözardı etmemeye yöneltmiştir. Henry Maine, bazen farklı zaman ve mekanlarda meydana gelmiş olaylara göndermelerde bulunup genellemeler yaparak, tarihsel süreçleri yeniden inşa etmeye girişmişse de, sadece tarihi açıdan iç içe geçmiş toplumlarla ilgilenmiş ve bu toplumların tarihini diğer toplumlardan ayrı tutmuştur.

Maine'in hukuk görüşlerini oluştururken çıkış noktası faydacı hukuk teorisi, analitik hukuk teorisi ve toplumsal sözleşme teorisine yönelttiği eleştirilerdir. Maine, hukuk çalışmalarında tarihe yer vermedikleri için hukukun tam olarak anlaşılmasına

engel olan bu teorileri eleştirir. Maine, toplumun tarihten bağımsız ve akla dayanan ilkelere göre kurgulanmasının, sosyal hayatın temelini anlamakta çok fazla işe yaramayacağını düşünmektedir. Maine'in bu eleştirileri ve kanunlara kültürel bir öge olarak bakması, onun, Alman Tarihçi Hukuk Okulunun devamcısı olması ile açıklanabilir. Roma hukuku alanında çalışmalar yapması, Maine'in, hukuki gelişimi doğada varolan kademeli evrime benzeten ve soyut varsayımlarla uğraşmak yerine, hukukun tarihsel bir incelenmesinin yapılması gerektiğini savunan Alman Tarihçi Hukuk Okulu ile tanışmasını sağlamıştır. Maine *Ancient Law*'u yazdıktan sonra birebir tanıma fırsatı bulacağı Hindistan konusunda faydacı düşünürlerle sürdürdüğü tartışmalarda, Tarihçi Hukuk Okulu ve onun bir uzantısı olan Almanya'daki folklorik ve filolojik araştırmalardan oldukça yararlanmıştı.

Maine'i sosyal bilimler alanında bir öncü yapan ise kullandığı tarihsel karşılaştırmalı metottur. Tarihçi Hukuk Okulu ve karşılaştırmalı filoloji araştırmalarının etkisi ile oluşturduğu bu metot, Maine'e göre şimdiki hukuk sistemlerini ve hukukun ilk toplumlardan beri süre gelen gelişimini açıklamak için önemlidir. Maine a priori yönetime karşı çıkarak, tarih ve deneyim dışı varsayımlar ortaya koymak yerine, az gelişmiş toplumlara ilişkin veriler, toplumların koruduğu kayıtlar ve ilkel hukuk gibi kanıtlar ışığında bilimsel araştırmalar yapılarak hukuka ilişkin doğru bilgilere ulaşılacağını savunmaktadır. Ancak Maine modern gelenekler ile ilkelerin geleneklerinin arasında doğru bir tarihsel ilişki kurulmasının zorluğu nedeniyle, ilkel kanıtları araştırmalarında kullanmaktan kaçınarak daha çok Roma hukukuna yönelmiştir. Bu seçim kullandığı metodun önemine rağmen,

çalışmalarının, gelişen antropolojinin ortaya çıkardığı veriler yığını altında kalmasına neden olmuştur.

Maine karşılaştırmalı tarih araştırmalarına yönelerek farklı toplumlarda hukukun aynı aşamalardan geçtiğini saptamaya ve genel gelişme kanunları ortaya çıkarmaya uğraşmasına rağmen, çalışmalarını sadece Hint-Avrupalı toplumların yaşadığı bölgelerle sınırlamıştır. Bu çalışma alanını seçmesinde, Hint-Avrupa dillerinin yeni kanıtlanan tarihsel bağları ve Maine'in tüm hukuki gelişimi içinde barındırdığını düşündüğü Roma hukukuna verdiği önem yatmaktadır. Maine'e göre Roma, geçmişteki tüm Hint-Avrupa oluşumlarını etkilemiştir. Batı'nın gelişimini sağlayan kural ve özgürlük arasındaki dengenin kökeninin Roma olduğunu düşünen Maine, çalışmalarını özellikle Roma hukukunun ortaya çıkışı ve gelişimi üzerine odaklamıştır. Analitik ve faydacı hukuk görüşlerine karşı, hukuki sistemin yasama faaliyeti ile belirlenmesinin sadece hukuka ilişkin güncel bir ifade olduğunu savunan Maine, Roma hukukunun gerisine ataerkil toplum teorisini yerleştirir. Buna göre ilk toplumlar birbirine sözleşmeyle bağlı özgür bireylerden değil, birbirine statü ile bağlı, mülkiyeti ortaklaşa kullanan ailelerden oluşmaktadır.

Maine'e göre uygarlık, eski hukukun katı formalitelerinin kırılması ve bireyin özgürleşmesi ile gerçekleşmiştir. Ataerkil toplumun bir sonucu olarak hukuk ilk önce ailedeki en yaşlı erkeğin tanrısal kabul edilen sözleridir. Daha sonraları hukuk, din görevlileri ve krallar tarafından, ihtiyaca bağlı anlık yargılarla belirlenmiştir. Hint-Avrupa toplumunun batı kollarında gelişen aristokrasi yasama yetkisini ele geçirerek geleneğin bilgisini tekelleştirmiştir. Doğu'da ise kanunların

yayınlanması sonucunu doğuran etkili bir aristokrasi gelişmemiştir. Batı’da aristokratların eski hükümleri topluma aktarması, zorunlu gelenek ve emsallerin hukuka ilk olarak sistematik bir şekilde girmesine neden olmuştur. Yazının icadıyla da aristokrasi bilgi tekeli yitirir, gelenekler yazılı kurallar halini alır.

Siyasi iktidarın zayıf olması, ilk hukuk sistemlerinin şekli ve katı olmaları sonucunu doğurmuştur. Toplumsal koşulların yeni hukuk kuralları gerektirmesi, hukukun gelişimini sağlayan üç aracın hukuki kurgu, eşitlik ve yasamanın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Eski hukuk kurallarını ihtiyaçlara göre yorumlayan hukuki kurgular, yöneticiler reform yaparken, muhafazakar çoğunluğun her şeyin aynı kaldığını düşünmesini sağlamıştır. Eşitlik ilkeleri ise, temsil ettikleri ahlaki değerler dolayısıyla, pozitif ilkelerin yerine geçmeye layık görülmüşlerdir. Yasama, hukuki evrimin kökeni değil zirvesidir. Yasama faaliyeti özellikle modern toplumların hukukunun yaratılmasında önem taşımaktadır.

Maine ilerici toplumların gelişiminin, gitgide aileye bağlılığın zayıflaması ve bunun yerine bireysel sorumlulukların artması anlamına geldiği görüşündedir. Medeni hukukun birimi olarak ailenin yerini giderek birey almaktadır. Maine’e göre kişiler arası ilişkilerin aileler arasındaki ilişkiler içinde kaybolduğu bir toplumdur, bütün ilişkilerin bireylerin özgür katılımıyla belirlendiği bir toplum düzenine doğru bir ilerleme söz konusudur. Aile düzleminde hak ve yükümlülük ilişkilerini belirleyen statüler yerini gün geçtikçe sözleşmeye bırakmaktadır. Maine bunu ünlü genellemesi ile şöyle ifade etmektedir: “...İlerlemeci toplumların hareketinin şimdiye kadar statüden sözleşmeye doğru olduğunu söyleyebiliriz.”

Maine'in görüşleri, etki yaratmak istediği asıl alan olan hukukta unutulmasına rağmen, sosyoloji, özellikle de antropoloji gibi diğer bilimlerde oldukça önemsenmiştir. Bu nedenle Maine'in hukuk tarafından yenilip, sosyal bilimler tarafından kurtarıldığını söylemek yanlış olmaz. Maine'in toplumsal gelişimin kökenine yerleştirdiği ataerkil teori, ortaya çıkan antropolojik verilerle geçerliliğini yitirse de, Maine'in başvurduğu kan bağı esası Bachofen, McLennan ve Morgan gibi antropoloji biliminin öncülerinin anaerkil tezini geliştirmesini sağlamıştır. Maine'in hukukun gelişim yönünün statüden sözleşmeye doğru olduğu tezi ise liberal bir politikanın ifadesi görülerek eleştirilse de, hala tartışılmaktadır.

Maine'in yaşadığı on dokuzuncu yüzyılda evrimci düşünce, uygarlığı antropolojik, arkeolojik ve tarihsel gelişimlere göre inceleyerek tarihsel bir gelişim çizgisi oluşturmaya çalışmıştır. Maine'in araştırmaları ise evrimci düşüncenin içinden sıyrılan farklı bir örnektir. Maine'in ortaya serdiği tüm düşünceler yanlışlansa bile, kullandığı karşılaştırmalı tarihsel metot, çalışma alanının coğrafi sınırlılığı ve farklılıklara verdiği önem, sosyal bilimler alanında geneli ve ayrıntıyı biraraya getiren önemli bir bakış açısı oluşturmuştur.

KAYNAKÇA

- 1) ACAR, Ali, 2006, “Friedrich Karl von Savigny’nin Hukuk Anlayışı”, **Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:1, Sayı:1, Yıl:2006.
- 2) AKAL, Cemal Bali, 1985, “Durkheim Düşüncesi Üzerine”, **Toplumbilimsel Yöntemin Kuralları**, Bilim Felsefe Sanat Yayınları, İstanbul.
- 3) APPELBAUM, Richard, tarihsiz, **Toplumsal Değişim Kuramları**, Çeviren: Türker Alkan, İş Bankası ve Kültür Yayınları, Ankara.
- 4) ARİSTOTELES, 2001, **Fizik**, Yapı Kredi Yayınları, Çeviren: Saffet Babür, İstanbul.
- 5) ARİSTOTELES, 1993, **Politika**, Remzi Kitabevi, Çeviren: Mete Tunçay, İstanbul.
- 6) ARSLAN, Ahmet, 1994, **Felsefeye Giriş**, Vadi Yayınları, Ankara.
- 7) BACHOFEN, Johann Jacob, 1997, Söylence, Din ve Anaerki, Çeviren: A.Kaya-S.Gürkan, Bağlam Yayınları, Ankara.
- 8) BEER, Sir Gavin De, 2000, “Majestelerinin Gemisi Sefere Çıkmadan Önce Biyolojinin Durumu”, Darwin Kuramı içinde, Çeviren: Cem Taylan, Pan Yayıncılık, İstanbul.
- 9) BACON, Francis, 2005, **Yeni Atlantis**, Çeviren: Cenk Saraçoğlu, Bordo Siyah Klasik Yayınlar, İstanbul.
- 10) BOCHENSKİ, Joseph M., 1997, **Çağdaş Avrupa Felsefeleri**, Çeviren: Serdar Rifat Kırkoğlu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- 11) BOCK, Kenneth, 1974, “Comparison of Histories: The Contribution of Henry Maine”, **Comparative Studies in Society and History**, Vol.16, No.2.
- 12) BOCK, Kenneth, 1990, “İlerleme, Gelişme, Evrim Kuramları”, Çeviren: Aydın Uğur, **Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi**, Derleyen: Tom Bottomore ve Robert Nisbet, Verso Yayınları, Ankara.
- 13) BOTTOMORE, Tom, 2000, **Toplumbilim**, Çeviren: Ünsal Oskay, Der Yayınları, İstanbul.

- 14) BURY, John Bagnel, 2007, **The Idea of Progress: An Inquiry into Its Origin and Growth**, (www.gutenberg.org internet adresinden 18.05.2007 tarihinde alınmıştır.)
- 15) CAPELLE, Wilhelm, 1995, **Sokrates'ten Önce Felsefe**, Cilt 2, Çeviren: Oğuz Özügül Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- 16) CEVİZCİ, Ahmet, 1997, **Felsefe Sözlüğü**, Ekin Yayınları, Ankara.
- 17) CEYLAN, Seldağ Güneş, 2004, "Roma Hukukunun Günümüz Hukuk Düzenlerine Etkisi", **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:8, Sayı:1-2, Haziran-Aralık 2004.
- 18) COMTE, Aguste, **Pozitif Felsefe Kursları**, Çeviren: Erkan Ataçay, Sosyal Yayınları, İstanbul, 2001.
- 19) COPLESTON, Frederick, 2004, **Aydınlanma**, Çeviren: Aziz Yardımlı, İdea Yayınevi, İstanbul.
- 20) COPLESTON, Frederick, 1986, **Felsefe Tarihi**, Cilt 4, Çağdaş Felsefe, Bölüm a, Descartes, Çeviren: Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, Ankara.
- 21) COTTINGHAM, John, 2002, **Descartes Sözlüğü**, Çeviren: Bülent Gözkân, Ayhan Çitil, Aliye Kovanlıkaya, Doruk Yayınları, Ankara.
- 22) ÇOTUKSÖKEN, Betül ve Saffet Babür, 1993, **Ortaçağda Felsefe**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- 23) DARWİN, Charles, 2000, **Darwin Kuramı**, Çeviren: Cem Taylan, Pan Yayıncılık, İstanbul.
- 24) DARWİN, Charles, 1980, **İnsanın Türeyişi**, Çeviren: Öner Ünalın, Onur Yayınları, Ankara.
- 25) DENT, N.J.H., tarihsiz, **Rousseau Sözlüğü**, Çeviren: B. Gözkan, N. Ilgıncioğlu, A. Çitil, A. Kovanlıoğlu, Sarmal Yayıncılık, İstanbul.
- 26) DESCARTES, 1992, **Felsefenin İlkeleri**, Çeviren: Mesut Aşkın, Say Yayınları, İstanbul.
- 27) DIAMOND, Alan, 2007, "Introduction", **The Victorian Achievement of Sir Henry Maine**, Hazırlayan: Alan Diamond (www.jebmp.gmsr.com internet adresinden 25.03.2007 tarihinde alınmıştır.)

- 28) DİNÇKOL, Abdullah, 2001, **Sosyolojiye Giriş**, Der Yayınları, İstanbul.
- 29) DUFF, M. E. Grant Duff, 1892, “Sir Henry Maine: A Brief Memoir of his Life”, **By the Right Honour M. E. Grant Duff G.C. S. I With some of his Indian Speeches and Minutes**, Selected and Edited by Whitley Stokes, D.C.I. London: 1892, *Edinburg Review*, 178: 365 (1893: July).
- 30) DURKHEİM, Emile, 1985, **Toplumbilimsel Yöntemin Kuralları**, Çeviren: Cemal Bali Akal, Bilim Felsefe Sanat Yayınları, İstanbul.
- 31) EFLATUN, 1980, **Devlet**, Çeviren: Sabahattin Eyüboğlu, M. Ali Cimcoz, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- 32) ELLİOTT, E. Donald, 1985, “The Evolutionary Tradition in Jurisprudence”, **Colombia Law Review**, Vol. 85, No.1.(Jan 1985)
- 33) ENGELS, Friedrich, 1979, **Ailenin, Devletin, Özel Mülkiyetin Kökeni**, Çeviren: Kenan Somer, Sol Yayınları, Ankara.
- 34) ERHAT, Azra, 2000, **Mitoloji Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- 35) FEATHER, George, 1969, **From Status to Contract, A Biography of Sir Henry Maine 1822–1888**, Longman, Green & Co Ltd, London.
- 36) FERGUSON, Adam, 1782, **An Essay on the History Of Civil Society**, T. Cadell in the Stand and W. Creech and J. Bell, Edinburg.
- 37) FOOTE, Shelby, 2003, “Introduction”, **The Annals and The Histories**, Cornelius Tacitus, The Modern Library, Newyork.
- 38) FURTUN, Ayşen, 1997, **İngiliz Analitik Pozitivizmi, John Austin’in Hukuk Ve Devlet Teorisi**, Seçkin Yayınevi, Ankara.
- 39) FURTUN, Ayşen, 2005, **Thomas Hobbes ve Doğa Kanunları**, Asil Yayın Dağıtım, Ankara.
- 40) GİDDENS, Antony, 1999, **Toplumun Kuruluşu**, Çeviren: Hüseyin Özel, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.
- 41) GÖKBERK, Macit, 1996, **Felsefe Tarihi**, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- 42) GÜRKAN, Ülker, 1989, **Hukuk Sosyolojisine Giriş**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara.
- 43) GÜRKAN, Ülker, 1969, “Sosyal Değişimler”, **Prof. Dr. Yavuz Abadan’a Armağan**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.

- 44) GÜRİZ, Adnan, 1963, **Faydacı Teoriye Göre Ahlâk ve Hukuk**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara.
- 45) GÜRİZ, Adnan, 1999, **Hukuk Felsefesi**, Siyasal Kitabevi, Ankara.
- 46) HAMILTON, Edith, 1997, **Mitologya**, Çeviren: Ülkü Tamer, Varlık Yayınları, İstanbul.
- 47) HANÇERLİOĞLU, Orhan, 1967, **Felsefe Sözlüğü**, Varlık Yayınevi, İstanbul.
- 48) HANÇERLİOĞLU, Orhan, 1977, **Felsefe Ansiklopedisi, Kavramlar ve Akımlar**, İstanbul.
- 49) HASSAN, Ümit, 1998, **İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul.
- 50) HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich, 2006, "Dünya Tarihi Felsefesi", Çeviren: Doğan Özlem, **Tarih Felsefesi Seçme Metinler**, Hazırlayan: Doğan Özlem, Güçlü Ateşoğlu, Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- 51) HERDER, Johann Gottfried von, 2006, "İnsanlık Tarihi Felsefesi Üzerine Düşünceler", Çeviren: Doğan Özlem, **Tarih Felsefesi Seçme Metinler**, Hazırlayan: Doğan Özlem, Güçlü Ateşoğlu, Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- 52) HOEBEL, E. Adamson, 1954, **The Law of Primitive Man, A Study In Comparative Legal Dynamics**, Harvard University Press, Cambridge.
- 53) HOMEROS, 1992, **İlyada**, Çeviren: Azra Erhat, A. Kadir, Can Yayınları, İstanbul.
- 54) JHERİNG, Rudolph, 1964, **Hukuk Uğruna Savaş**, Çeviren: Rasih Yeğengil, Sinan Matbaası, İstanbul, 1964
- 55) KANT, Immanuel, 2006, "Dünya Yurttaşlığı Amacına Yönelik Genel Bir Tarih Düşüncesi", Çeviren: Doğan Özlem, **Tarih Felsefesi Seçme Metinler**, Hazırlayan: Doğan Özlem, Güçlü Ateşoğlu, Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- 56) KARADENİZ ÇELEBİCAN, Özcan, 1986, **Roma Hukuku**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara.
- 57) **Kitabı Mukaddes**, 2001, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul
- 58) KONGAR, Emre, 1981, **Toplumsal Değişim Kuramları ve Türkiye Gerçeği**, Remzi Kitabevi, İstanbul.

- 59) KÖSEMİNAL, Nurettin Şazi, 1982, **Sosyoloji Tarihi**, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- 60) KUPER, Adam, 1995, **İlkel toplumun İcadı, Bir İllüzyonun Dönüşümleri**, Çeviren: İsmail Türkmen, İnsan Yayınları, İstanbul.
- 61) LANGE, Friedrich Albert, 1998, **Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi**, Cilt 1, Çeviren: Ahmet Arslan, Sosyal Yayınları, İstanbul.
- 62) LEVİ-STRAUSS, Claude, 1994, **İrk, Tarih, Kültür**, Çeviren: Haldun Bayrı, Reha Erdem, Arzu Oyacıoğlu, Işık Ergüden, Metis Yayınları, İstanbul.
- 63) MAİNE, Sir Henry, 1965, **Ancient Law**, Every Man's Library, London.
- 64) MAİNE, Sir Henry, 1999, **Dissertation on Early Law And Custom**, Batoche Books, Kitchener.
- 65) MAİNE, Sir Henry, 1999, **Lectures on the Early History of Institutions**, Batoche Books, Kitchener.
- 66) MAİNE, Sir Henry, 1886, **Popular Government**, John Murray, London.
- 67) MAİNE, Sir Henry, 1889, **Village Communities in the East and West**, Henry Holt and Company, Newyork.
- 68) MALİNOWSKİ, Bronislaw, 2003, **Yabancı Toplumda Suç ve Gelenek**, Çeviren: Şemsa Yeğın, Epsilon Yayıncılık, İstanbul.
- 69) MARX, Karl, 1970, **Ekonomi Politigin Eleştirisine Katkı**, Çeviren: Orhan Suda, Öncü Kitabevi, İstanbul
- 70) MARX, Karl ve Friedrich Engels, 2004, **Alman İdeolojisi (Feurbach)**, Çeviren: Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara.
- 71) MORGAN, Lewis Henry, 1986, **Eski Toplum I**, Çeviren: Ünsal Oskay, Payel Yayınları, İstanbul.
- 72) MORGAN, Lewis Henry, 1987, **Eski Toplum II**, Çeviren: Ünsal Oskay, Payel Yayınları, İstanbul.
- 73) NİSBET, Robert, tarihsiz, "The Theory of Social Evolution", **A Reader in Sociology**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

- 74) O' BRIEN, Nick, 2005, “ ‘Something Older Than Law Itself’: Sir Henry Maine, Niebuhr, and ‘the Path not Chosen’”, **The Journal of Legal History**, Vol.26, No.3, Dec. 2005.
- 75) OZANKAYA, Özer, 1975, **Toplumbilimine Giriş**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Yayınları, Ankara.
- 76) ÖKTEM, Niyazi ve Ahmet Ulvi Türkbağ, 2003, **Felsefe, Sosyoloji, Hukuk ve Devlet**, Der Yayınları, İstanbul.
- 77) ÖRS, Yaman, 1986, “Evrım Kavramının Düşündürdükleri, Bilimin İşlevini Bir Başka Etkinlik Sürdürebilir mi?”, **Bilim Teknik**, Cilt 19, sayı 226, TÜBİTAK Yayınları, Ankara.
- 78) ÖZBUDUN, Sibel ve Balkı Şafak, 2005, **Antropoloji: Kuramlar/Kuramcılar**, Dipnot Yayınları, Ankara.
- 79) ÖZCAN, Mehmet Tefik, 1987, “John Locke’un Birey Anlayışı”, **Ord.Dr. Sulhi Dönmezer’e Armağan**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- 80) ÖZLEM, Doğan, 1994, **Tarih Felsefesi**, Anahtar Kitaplar, İstanbul.
- 81) ÖZLEM, Doğan ve Güçlü Ateşoğlu, 2006, **Tarih Felsefesi Seçme Metinler**, Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- 82) REDFIELD, Robert, 1950 “Maine’s Ancient Law in The Light of Primitive Societies”, **The Western Political Quarterly**, Vol. 3, No.4.
- 83) SAVIGNY, Friedrich Carl, 1999, **On Vocation of Our Age For Legislation and Jurisprudence**, İngilizceye Çeviren: Abraham Hayward, Batoche Books, Kitchener.
- 84) SCALA, Dante J., 2002 “ Henry Sumner Maine’s Ancient Law”, **Society**, May/June 2002.
- 85) SMELIE, K.B., 1928 “Sir Henry Maine”, **Ekonomica**, No.22. (March,1928).
- 86) SOROKİN, Pitirim A., 1972, **Bir Bunalm Çağında Toplum Felsefeleri**, Çeviren: Mete Tunçay, Bilgi Yayınları, Ankara.
- 87) STORER, Norman W., 1980, **Focus on Society**, Addison-Westley Publishing Company, London.
- 88) ŞENEL, Alaeddin, 1971, **Eski Yunan’da Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Yayınları, Ankara.

- 89) ŞENEL, Alaeddin, 1982, **İlkel Topluluktan Uygur Topluma**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Yayınları, Ankara.
- 90) TEBER, Serol, 1985, **İlk Toplumların Gelişimleri**, Say Dağıtım, İstanbul.
- 91) THİLLY, Frank, 1995, **Felsefe Tarihi**, Cilt I, Çev: İbrahim Şener, Sistem Yayıncılık, İstanbul.
- 92) TİMUÇİN, Afşar, 2000, **Descartes'çı Bilgi Kuramının Temellendirilişi**, Bulut Yayınları, İstanbul.
- 93) TİMUÇİN, Afşar, 2000, **Düşünce Tarihi**, Cilt 2, Bulut Yayınları, İstanbul.
- 94) TİMUÇİN, Afşar, 2000, **Düşünce Tarihi**, Cilt 3, Bulut Yayınları, İstanbul.
- 95) TOPÇUOĞLU, Hamide, 1963, **Hukuk Sosyolojisi Dersleri**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara.
- 96) UMUR, Ziya, 1982, **Roma Hukuku**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- 97) UMUR, Ziya, 1975, **Roma Hukuku Lügatı**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- 98) UZUN, Ertuğrul, 2004, "John Austin: Analitik Pozitivizm", **Çağdaş Hukuk Felsefesine Giriş**, Derleyen: A. Haluk Atalay, Teknik Yayınları, İstanbul.
- 99) ÜÇÖK, Coşkun, 1950, "Alman Hukukunun Tarihi Gelişmesine Bir Bakış", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt:7, Sayı:1,2.
- 100) VARDAR, Berke, 1982, **Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara,
- 101) Vardar, B. ve N. Güz, M.R. Güzelşen, E. Öztokat, O. Senemoğlu, 1978, **Başlıca Dilbilim Terimleri**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul,
- 102) VİLLEY, Michel, 1985, **Roma Hukuku Güncelliği**, Çeviren: Bülent Tahiroğlu, Der Yayınları, İstanbul.
- 103) WESTFALL, Richard S., 2000, **Modern Bilimin Oluşumu**, Çeviren: İsmail Hakkı Duru, TÜBİTAK Yayınları, Ankara.
- 104) YARAN, 1999, Cafer Sadık, "Leibniz'de Teodise ve 'Savunma'", **Felsefe Dünyası**, Temmuz 1999-1, Sayı:29.

105) YILDIRIM, Cemal, 1989, **Evrin Kuramı ve Bağnazlık**, Gerçek
Yayınevi, İstanbul